

SZENTI TIBOR

Háborgatott halottaink

II. rész*

Összefoglalás ♦ *Az európai jellegű kultúrnépeknél naponta elhangzik vagy sírjelekre írják: „Béke poraira”. Ennek ellenére halottainknak nem adjuk meg a nyugalmat. Ennek több magyarázata van. Legfontosabb az ösztönös ragaszkodás, amely az állatvilágban is megfigyelhető, és amely a gyász időszakában öntudatlanul munkál bennünk. Ugyancsak kikerülhetetlen a lelki tényező. Nehezen nyugszunk bele a veszteségbe. A gyász, a hiány levezetésének egyik gyakorlata, ha halottainkkal tovább foglalkozunk, őket verbálisan vagy tettleg háborgatjuk. A halottak zaklatásának számtalan módja alakult ki, amelyek legalizálódtak és kultúrtörténelmünk részeivé váltak. A mumifikálástól az újratemetésen át a kannibalizmusig sok példát ismerünk. Tanulmányunk ezekről ad áttekintést a teljesség igénye nélkül.*

Disturbing the dead

Part II

Abstract ♦ *Rest In Peace – such a sentence is commonplace within cultures of European character and it is often engraved on headstones. And yet, we do not actually grant peace to the dead – which can have various explanations. The most important one is the instinctive sense of attachment which can be detected even among animals, and we feel this attachment unconsciously during the period of mourning. Another crucial factor is the soul: it is hard to accept loss. Mourning can be considered as a way of easing the sense of loss, if we stay preoccupied with the dead and disturb them verbally or with our actions. Various ways have emerged to disturb the dead that became legalized and part of our cultural history. From mummification and reburial to cannibalism numerous examples are known. The present study offers an overview of such examples without aiming to be exhaustive.*

* A tanulmány első része a Kharón 2001./ősz számában jelent meg. (A szerk.)

A TETEM MUMIFIKÁLÁSA

Amikor a holt emberből élőnek tűnőt rekonstruálunk, az elmúlás ellen védekezünk. Nem tudunk abba beletörődni, hogy valaki egyszer s mindenkorra meghalt, eltávozott körünkől, és az élők közé soha többé nem tér vissza. Szeretnénk azt hinni, hogy az elhunyt „élő halott”, akinek vagy közvetlenül a halálát követően, vagy majd valamikor, a bizonytalan jövőben szüksége lesz a testére, esetleg mindarra, amit életében használt, ezért még kedves tárgyait, olykor egész háza népét is vele küldjük túlvilági útjára.

A tetem megőrzése nem könnyű dolog, hiszen jelentős része könnyen bomló szerves anyagból áll. Még a csont is törékeny, porlandó, ha a szerves részek kikorhadtak belőle. Ezért a legkülönbözőbb eljárásokat kellett kitalálni és alkalmazni ahhoz, hogy a tetemből minél több megmaradjon, s amelyek a test eredeti fölépítését megtartják, konzerválják, és kellő hittel az élő illúzióját kelthetik. Összességében ezeket a módszereket nevezzük *mumifikálásnak*, amely valamennyi lakott földrészén ismert, ha vallási megfontolások miatt nem is minden nép gyakorolta. Egyben a halottzaklatás egyik legdurvább példája, melynek során a tetem nagy része megbolygatásra kerül, egyes részeit pedig végleg eltávolítják.

*„A **múmia** szó perzsa eredetű, az aszfaltot jelölte, melyet Egyiptomban a Ptolemaiosz-kortól alkalmaztak a mumifikálásnál, a régebbi időkben nem.”¹*

Mumifikálás, ill. balzsamozás ismert a Kanári-szigeteken, Nyugat-Afrika egyes részein, a közép-ázsiai szkítáknál, Indiában, Indonéziában, Észak- és Kelet-Ausztráliában, Óceániában és az ősi amerikai civilizációkban – írta Kaj Birket-Smith.²

A legújabb kor orvostudománya újabb testkonzerválási módszereket dolgozott ki. Ezek többnyire az anatómia szolgálatában állnak, és a segítségükkel készült preparátumokat elsősorban az orvostanhallgatók oktatásában hasznosítják. Van közöttük újfajta nedves készítményeket előállító technika is; de fejezetünk esetében, miután a mumifikálást* tárgyaljuk, elsősorban a *plasztinációt* emeljük ki. Mint a neve is sugallja, a test szöveteibe folyékony műanyagot, gumit juttatnak, amely nemcsak a rothadást gátolja, de a szerv épségét is élethűen megőrzi. Ez a jelenleg ismert legtökéletesebb konzerválási módszer.

* Az orvostudomány a mumifikálás szó helyett a „preparálás” kifejezést használja, megkülönböztetve a nedves (alkoholos oldatokban tárolt szervek) és száraz (pl. korróziós eljárások, injekciós módszerek) készítményeket. A technikák egy részét már a 17. században is alkalmazták. (A szerk.)

Afrika**Történelmi civilizációk**

„A régi egyiptomiak hite szerint a bebalzsamozás a halhatatlanság előfeltétele, amit azzal magyaráztak, hogy Izisz is így bánt Ozirisz testével. Valószínű azonban, hogy eredeti célja egyszerűen az volt, hogy a halott folytatódó életéről kialakított koncepciót támasszák alá[...] A mumifikáció így annak a következménye lehet, hogy a végletekig mennek el a halál tagadásában. Kétségtelen ténynek fogadhatjuk el, hogy kialakulása a száraz övezetekben mehetett végbe, ahol a sós talaj gyakran múmiává változtatja a holttestet. Egyes ausztráliai, pápua és amerikai törzsek a holttestet egyszerűen kiszárítják a tűz mellett; ebből fejlődött ki azután lassanként a balzsamozás bonyolult művészete, amelynél sós lébe süllyesztek, beleit kiszedik, majd illatos fűszerekkel kezelik a tetemet.”³ Ehhez hasonló mumifikálási eljárást alkalmaztak az óegyiptomi előkelő emberek tetemei esetében is.

Varga Edithet idézzük: „A holttest épségben való megtartásának gondolata a predinasztikus időkben alakult ki, abból a tapasztalatból, hogy a homokba temetett halott a forró és száraz klíma viszonyai között kiszáradt, és megőrizte az élőhöz hasonlatos formáját. (Midőn e sorok írója, szerzőtársával együtt, a núbiai magyar expedíció alkalmával egy kora középkori keresztény temető feltárásán dolgozott, nem egy olyan sírt talált, amelyben a holttest, minden konzerváló eljárás nélkül, pusztán a sivatagi környezet és a klíma hatására, épségben maradt fenn.) Amikor a történelmi kor elején a homokba vájt sírgödrök helyett téglából rakott sírokat kezdtek építeni, a fő cél az volt, hogy az elhunytak minden bolygatástól védett, örök nyughelyet biztosítsanak[...] A téglasír mély aknájába helyezett test azonban, a levegővel való érintkezés révén, továbbá a száraz meleg közvetlen konzerváló hatásától távol, hamar romlásnak indult[...]

A holttest mesterséges konzerválásának első próbálkozásai az I. dinasztia korában kezdődtek. Ezek a kísérletek elsősorban arra irányultak, hogy az elhunyt életszerű külsejét megőrizzék. A testtagokat külön-külön pólyába csavarták, és nátronnal borították. Mivel azonban a bomló részeket nem távolították el, a vastag kötések alatt menthetetlenül csontvázzá pusztult a holttest. A 3. dinasztia korától kezdve már kiemelték a belső lágy részeket, s a 4. dinasztia idején ezt az eljárást már nemcsak az uralkodók, hanem hozzátartozóik és a legelőkelőbb udvari emberek tetemén is alkalmazták.”⁴

A tetemből kiszedett belső részeket vásznakba tekerve az ún. kanópusz edényekbe helyezték, amelyekből összesen négy volt. Fedelük ábrázolása: ember (Amszet), majom (Hapi), sakál (Duamutef) és sólyom (Kebehszenuf) volt. A vallás ezeket Hórusz négy fiával

azonosította. Amszetbe a máj, Hapiba a tüdő, Duamutefbe a gyomor és Kebehszenufba az alsótest szervei kerültek. A kanópuszokat szögletes ládába tették, majd – az *usebtikkel*, a *szolgaszobrocskákkal*, és egyéb használati eszközökkel együtt – a múmia szarkofágja közelében helyezték nyugalomba.

„Kheopsz unokája, III. Mereszanh királyné gizei sírjának feliratából kitűnik, hogy a balsamozási eljárás hosszú időt vett igénybe; 272 nap telt el a halál és a temetés időpontja között. Megfelelő tartósítószer hiányában azonban ez az új módszer sem bizonyult hatásosnak, nem akadályozta meg a test romlását.

A balsamozási technika módzatainak lassú fejlődése mellett tovább élt és tökéletesedett a halott életszerű külsejét reprodukáló eljárás. A vászonba csavart holttest tagjait gyantával átitatott pólyából plasztikusan megformálták. Különös gondot fordítottak az arc megmintázására. Az arcot borító pólyán a szemeket, a szájat és az orrot élénk színű festéssel örökítették meg. A legelőkelőbb halottaknál, a fej életszerű, és lehetőleg pontos visszaadása céljából, az arcra gipszmaszkot helyeztek...” Az 5. dinasztia korában *„A vászonba csavart halott alakját gipszes burkolattal fedték, s az így életnagyságú szoborhoz vált hasonlóvá.”* A tetem még e védőréteg alatt is föloszlott. *„...csak az Újbirodalomtól kezdve, a különféle tartósítófűvek és esszenciák használatával sikerült a holttest tökéletes konzerválása.”* Az erősen lúgos szóda alkalmazása döntően befolyásolta a tetem megmaradását, hiszen az a szövetekből, sejtekből vizet vonva el, szárító hatást fejtett ki, s előlte a mikroorganizmusokat, gátolta a sejtek önoldódását.

Nagy hangsúlyt fektettek a fej életszerűségének megóvására. *„A gyantás vászonból formált vagy gipszmaszkkal reprodukált arcvonások a halott egyéniségének összetéveszthetetlen kifejezői voltak[...] A fej védelmére számos halotti kultusztárgyat hoztak létre; közülük a legelterjedtebb a stukkós vászonból formált, festett vagy aranyozott múmia-maszk volt, amelyet a bepólyált múmia arcára és fejére helyeztek.”*⁵

Kákosy László Hérodotoszt és Diodóroszt idézve, így írt az óegyiptomi mumifikálásról: *„...»a legünnepélyesebb bebalzsamozást a következőképp végzik. Először az orrlíkokon keresztül görbe vassal kiveszik az agyat, egy részét így húzva ki, a többi pedig beöntött gyógyszerekkel; azután egy éles aithiopiai kővel fölvágják a lágyéket, és kiveszik az összes beleket. Mikor a hasüreget kitisztították és pálmaborral kimosták, összetört füstölőszerrel újra kitisztítják, s az altestet összetört és tiszta mirhával, kasziával és a tömjént kivéve mindenféle füstölőszerrel megtöltvén, újra bevarrják. Ezután nátronnal bevonják és hetven napra elrejtik; tovább nem szabad bevonva hagyni. Ha a hetven nap elmúlt, megmossák a*

holttestet, az egész testet büszszoszvászson szalagokkal körültekerik, gumival bekenik, melyet az egyiptomiak enyv helyett használnak.« (Hérodotosz II. 86.)”⁶

Miután a testüregt pálmaborral kimosták, „...fűszereket helyeztek bele, majd kis vászoncsomagocskákat tettek ideiglenesen a szervek helyére; ezek egy része nátront tartalmazott, mások illatos gyantát, némelyiknek a belsejében is csak vászondarabok voltak. Így belülről is szárították, illatosították a testet, melyet a balsamozóemelvénnyel száraz nátron közé helyeztek, tehát nem nátronoldatba, mint korábban gondolták. Ez a szárítás valószínűleg 70 napig tartott[...] Ezalatt kapta jellegzetes szürkés, fekete színét, és a bőr szorosan rátapadt a csontokra. A belsejébe tett csomagocskákat a szárítás után eltávolították, de ezeket is megőrizték, és a sír közelében temették el.

Kiszárítás után újra kitömték a testet illatos fűszerekkel, gyantával, fűrészpórral, sőt időnként hagyma is került a testbe. A gondosan bekent testre amuletteket helyeztek, majd gyantával impregnált vászontekercsekbe csavarták...”⁷

Végezetül „A múmiák koporsóba kerültek; ezek a Középbirodalom végéig többnyire láda formájúak voltak, később múmia alakját utánozták. Az előkelők sírjában több, egymásba helyezett koporsó védte a múmiát.”⁸ (Tutanhamon sírjában négy volt.)

U. Szumowski az orvostörténész szemével ismertette az óegyiptomi mumifikálást: „...a hulla elveszti víztartalmát (az egész testsúlynak 85%-át), nagyon könnyűvé (néhány kg) lesz, a bőr sárgásbarna színt ölt, összeráncosodik[...]

A has felnyitása után **kivették a zsigereket** s ezeket gondos megtisztítás és külön bebalzsamozás után ismét visszatették a hasüregbe vagy külön edénybe helyezve, vallási szertartás kíséretében a Nílusba süllyesztették; az **agyvelőt** bronzkampóval az orrán át **vették ki**, vagy pedig néha [...] a fejet levágták, az agyvelőt a nyakszirt öreg-lyukán (**foramen occipitale magnum**) át eltávolították és azután a fejet pálcára húzták rá és ennek másik végét a gerinccsatornába dugták.” A testüregeket pálmaborral kimosták, majd kitömték, amuletteket helyeztek bele, és bevarrták. A hullát ezután kiszárították és nátronnal sózták vagy forró aszfaltba rakták. 30-70 napon át mumifikálódott, azután kivették, letisztították, az arcot gumioldattal bevonták és gyantával, illatszerekkel átítatott keskeny vászonpólyával körültekerték, majd faládba helyezték. Ezután „...függőleges helyzetben, fejjel felfelé állították fel a sírban...” Végül még azt is megtudjuk, hogy „...a testnek bebalzsamozásával nem a pap-orvosok, hanem kézművesek foglalkoztak.”⁹

Törzsi kultúrák

Nyugat-Afrikában, a mai Ghánában fizetett, hivatásos gyászolók tevékenykednek. A tetemet bebalzsamozzák, majd díszesen és élethűen felöltöztetik. Ezután kézzel faragott és festett, ún. *alakos koporsóba* helyezik. Ezek a koporsóformátumok – ábrázolhatnak pl. hajót, palackot, állatalakot, hangszer stb. – az elhunyt foglalkozását, személyiségének jegyeit hivatottak illusztrálni. A felöltöztetett és bebalzsamozott tetemet elhelyezik a koporsóba, majd megkezdődik a halott gyászolása. Ez a temetés idejéig, akár három napon keresztül is tarthat, így érthető, hogy ezen a klímán indokolt a tetem konzerválása. De ezt nemcsak az időjárási viszonyok miatt teszik, hanem a halott iránti tiszteletből is. Arról van ugyanis szó, hogy a hozzátartozók, sőt minden gyászoló annak örül, hogy az elhunyt új életének kezdetét járja. A családtagok a lezárt koporsót végső nyughelyére hátukon cipelik. A menetet és annak útvonalát a koporsóban lévő tetem irányítja. Ezekből a hiedelmekből, a balzsamozás szokásából világossá válik, hogy a halott túlvilági életet él, amelyet a hátramaradóknak segíteni kell.

Amerika

Történelmi civilizációk

„Peruban Paracas Cavernas múmiái még az időszámításunk előtti századokból maradtak ránk, s kavernaszerű, sziklába vájt sírokban voltak elhelyezve, melyekre kis sátoroszerű kőházakat emeltek.”¹⁰

„Paracas Necropolisban eddig [1979.] 429 múmiát ástak ki, melyek közül jó néhány még ma is kibontatlanul hever a limai Archeológiai Múzeumban. A megvizsgált múmiákról kiderült, hogy semmiféle balzsamozó anyagot nem tartalmaztak, csupán a belső szerveket vették ki, mielőtt a holttestet több méteres, gazdagon díszített textilanyagokba csavarták. A konzerválást teljes egészében »elvégezte« a sivatagi homok: gyakran még a múmiák szemgolyója is tökéletes épségben maradt.”¹¹

„A múmiateremben háncsba burkolt, bőrfoszlányokkal és hajcsomókkal »ékesített«, sötétszürkére aszalódott, vigyorgó múmiák merednek ránk. Furcsa pózban, összegörnyedve gubbasztanak az üvegkalickákban, mellettük különféle tárgyak, növényi eredetű magvak hevernek.

Ezek a múmiák ugyan a tengerparti síkságról kerültek ide, ahol a száraz homok konzerválta őket, de az inka birodalom idejéből származnak. Az inka elgondolás szerint a halál csak az élet külső formáját változtatja meg, ezért minden eszközzel igyekeztek a test épségét fenntartani. Az uralkodó osztály tagjainak tetemét bebalzsamozták, azután behajlított és a

törzshöz kötött lábbal és kézzel az egész testet több szövetrétegbe göngyölték. A tetem mindig ülő helyzetben került a sírjába.”¹²

Inotainé írta az egykori inka királyokról: „Amint az uralkodó lehunyta a szemét, a holttestből a tüdőt, a szívet és a beleket kivették, s a Cuzcótól huszonöt kilométernyire levő templomban eltemették. A testet gondosan bebalzsamozták, hogy a múmia évszázadokig épségben maradjon, s az előre megépített sírboltba vitték[...] Az inkát olykor néhány felesége, valamint sok szolgál is önként követte a halálba.”¹³

Peruban, a Majes folyónál lévő Arequipa városánál ásatások folytak. „A vékony földréteg alatt egy különös halottra bukkantunk – írta H. D. Disselhoff –: szőke, gyér szakálla volt és eltorzult arcába szőke hajfürtök hullottak. Szája mintha kiáltásra nyílt volna. A teljes testhossza 1,69 méter volt. Furcsa módon térdein egy kendőbe bugyolált kisgyermek múmiáját találtuk guggoló helyzetben, csípője magasságában pedig egy magányos múmia-fejet. A múmia-fej homlokát indián **llautu** (homlokszalag) fogta körül egészen a szemgödörig. A kiáltásba torzult arcú, szőke múmia sötét térdnadrágot viselt, melyen gomblyukak voltak, de a gombok hiányoztak róla.”¹⁴ A vizsgálódás során kiderült, hogy nem spanyol hódítók, hanem indiánok voltak.

Egy másik ásatás során Kr. e. 100 körüli időre utaló leletre bukkantak. Egy fiatal férfiról Disselhoff így írt: „A tiziánvörös haj félrövidre volt vágva, míg a többi múmia hosszú haját viselt, többnyire copfba fonva. Sőt, találtunk egy hosszú sörényű fejet is, amelyet kétségtelenül levágtak a nyakról. Bizonyára ellenség feje volt, és trófea gyanánt került ide. Csaknem valamennyi múmia feje köré hímzett szalagokból vagy egyszerű vörös zsinórból tekert turbán simult. Egy asszony fején fiatal róka puha prémjéből készült szőke parókaféle volt. Újból és újból lángoló színű rojtokban végződő hímzések, szalagok tűntek elő, többnyire babos mintákkal, olykor pedig apró maszkok tarka sorával díszítve. A szalagok, mint említettem, többnyire turbánszerűen simultak a homlok köré. De találtunk ilyeneket keresztbe kötve a csupasz mell körül, vagy övként a derékon, sőt szegélyként is a laza pamutszövetből készült átalvetőkön.”¹⁵

Az edénybe temetkezés legősibb formájával is találkozunk az inkák múmiájának elhelyezése során. Ez még a kerámiakészítés előtti idősakra jellemző, amikor a természet által kínált terméseket is fölhasználták. „Egy 45 centiméter magas, tojás formájú kabaktök még koporsó célját is szolgálta egy guggoló csecsemő számára, aki vörös zsinórokból tekert turbánt viselt. A különös koporsó nyílása olyan kicsiny, hogy érthetetlen, miként préselték bele a kis holttestet.

A tiziánvörös hajú ifjúnak növényrostból font parittyá és sötét kagylóhéjakból fűzött gyöngy volt a nyaka körül. Jobb kezének csuklójára sárga papagájtollakból készült csokrot kötöttek. Egyébként csakis durva növényrostokból font parittyákra találtunk, gyapjúból vagy pamutból való sehonnan sem került elő.”¹⁶

A kutató különös múmiákról is beszámolt: „A jószágigazgató saját szemével látott egy egész mumifikált családot, férfit, asszonyt és három gyermeket. Mind az öt múmia szájából bambusznád szára nyúlt ki. A nád hosszában szúrta keresztül az egész testet. Vajon fosztogató spanyol katonák követték el a borzalmas tettet, vagy pedig a helybeli inka tisztviselők szabtak ki ilyen büntetést? A jószágigazgató mesélt egy agyag fazék-álarcról is, amely az egyik hulla fejére volt borítva.”¹⁷

E. Harry Gerol így részletezte az inka mumifikálást: „Bonyolult eljárás volt a balsamozás. Először eltávolították a belső részeket, és elüntették az izmokat. Kivették a koponyából az agyvelőt, a mellüregből a szívet és a hasüregből a zsigereket. A test többi részét különböző anyagokkal, gyantával, növényi hamuval és növényi cserzőanyaggal preparálták, amíg a teljes mumifikációt el nem érték. Ülő helyzetben, behajlított és törzshöz kötözött lábbal és kézzel az egész testet több szövetrétegbe göngyölték. Az arcra sokszor fémből, kőből, agyagból, fából vagy festett szövetből készült halotti maszkot erősítettek.

A »mallqui« vagyis a múmia temetése ünnepet jelentett. Föld alatti fülkébe vagy gödörbe tették a múmiát rejtő csomagot, és köréje azokat a tárgyakat és eszközöket, melyeket az elhunyt életében használt.”¹⁸ A mumifikálási eljárás így folytatódott: „Szemüregükbe hamis szemet helyeztek – erről Acosta krónikája tudósít. A királyi múmiák arcát – írja Bernabé Cobo – »töksisakkal« kifeszítették oly módon, hogy a hús kiszáradásakor megnyúlt és jó színű maradt; a testre díszes öltönyt húztak, felékszereztek, majd teljesen becsavarták nagy mennyiségű szövetbe meg gyapotba úgy, hogy az arcát is befedték.”¹⁹

A múmiákat, de főleg „...valamilyen testrészét, néhány szál levágott haját vagy körmét tartalmazó, gipszből, agyagból készült figurákat szintén közszemlére tették.”²⁰ Ez egy újabb elem, amikor is idolt készítettek a tetemből vagy annak egyes részeiből, amelyet a jelenvalók mindig láthattak.

„Némely hagyomány úgy szól, hogy a királyi múmiákat a cuzcói Coricancha templomban, a Nap titkos szentélyében helyezték el. Két párhuzamos sorban voltak az inkák maradványai, éspedig Mancótól, az első Capactól kezdve utolsó leszármazottjáig. A coyák szintén itt voltak – Mama Occló Huacától kezdve Rahna Oceloig. Bebalsamozva és királyi

díszükbe öltözve, egymással szemben, magas aranyszéken ülve várták az istenkirályok ezen a szent helyen, az Andok dicsőségének panteonjában utódaik ideérkezését.”²¹

Ne legyen illúzió, hogy ezen procedúrák után végre nyugalom illette meg a tetemet. Az uralkodók múmiáját időnként *közszemlére* tették ki. „A nagy gyászünnepségek alatt begöngyölt tetemüket ünnepélyes körmenetben vitték Cuzco főterére, a lépcsők fülkéihez, s ott több napon át közszemlére tették ki, hogy a nép imádhassa.”²²

Nemcsak az uralkodók maradványait háborgatták, hanem a közemberekét is. „November a holtak hónapja volt. Ekkor kihozták a múmiákat a kriptákból, házukba vitték, díszesen felöltöztették, tollakkal ékesítették őket, és enni-inni adtak nekik. Azután nagy tiszteletben tartott őseiket énekelve és táncolva, processzióval vitték a templomba, s ott áldozatokat mutattak be előttük. Az ünnepség után a múmiákat megint visszavitték a kriptába, ahol a következő esztendőig maradtak.”²³

Amikor az európai hódítók jöttek, az uralkodók múmiáinak újabb háborgatásban volt részük: „...az eredetileg a Coricanha szentélyében elhelyezett múmiákat a spanyolok közeledtének hírére a Cuzco alatt húzódó katakombákba vitték[...] Annyit tudunk a maradványokról, hogy 1638-ig Limában őrizték, mint egy uralkodó rétegnek utolsó, fennmaradt nyomait, a három inka és a két coya királynő emberi vázát. Mind az öt »Lima város San Andrés kórházának gazdasági udvarán«, a trágyagödörben végezte. Odahajították őket »megkopottan és pusztulófélben«.”²⁴

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Ausztráliában „A mumifikáció, amely Észak- és Kelet-Queenslandre, valamint a Darling és a Murray folyó medencéjére korlátozódik, több részből áll: miután a belső szerveket egy vágással eltávolították, a testet »összecsomagolták« és összekötötték, valamint általában befestették, a testet tűz fölött vagy a napon megszárazítják, majd a csomagot (a »múmiát«) a gyászolók magukkal hordják mindaddig, míg gyászuk le nem csillapul és bosszút nem álltak; a »csomagokat« a különböző táborhelyeken meggyászolják, és előtte szertartásokat végeznek. Végezetül elföldelik vagy elhamvasztják, vagy üreges fában helyezik el. Néhány vidéken az előkészületeket még előzetes eltemetés és exhumálás is bonyolítja, másutt kannibalizmus, így a csomag végül csak csontokból vagy csontokból és a megszáradt bőrből áll.”²⁵

A mumifikálásnak egy másik módjáról is értesülünk: „Miután a bőr egy részét és a haját eltávolították, és a nyílásokat bevarrták, a testet bekenték zsírral és vörös okkerral, majd tűz fölött megszárazították.”²⁶

H. Damm a mumifikálás különös módját írta le, de más, a tettemmel kapcsolatos szokásról is tudósított: „*Bizonyos törzsek halottaikat nem a földre, hanem kéregből és ágakból összerótt állványra helyezik a fák koronáiban[...] Annál a törzsnél, amely valaha az Encounter-öbölben élt, de már régen kihalt, az volt szokásban, hogy a halott fejét térdéig lehúzták és kezét az ölébe ejtették. Ez az ülőhelyzet, mint még látni fogjuk, minden bizonnyal praktikus megfontolásokat rejt magában. Ebben a sajátos helyzetben a halottat földre ültették, két égő farakás közé. A mesterséges hőhatás és a nap forrósága néhány nap alatt leoldotta a bőrt az izomszövetről, és a hozzátartozók könnyűszerrel megnyúzhatták a halottat. A megnyúzott holttestet **grinkarinak** nevezték[...]*

A halottat, miután megnyúzták és minden testnyílását bevarrták, zsírral és vörös okkerfestéssel dörzsölték be, majd az állványra helyezték, és gyöngye tüzet égettek alatta, hogy a test kellőképpen megaszalódjék. Ezután gyékényekbe csavarták – így batyualakja lett –, és hozzátartozói magukkal vihették vándorútjukra. A halott tehát még bizonyos ideig részt vett törzsének gondjaiban és örömeiben, míg végre halandó porai örök nyugalomra leltek egy állványzaton.

A bennszülöttek holtakkal kapcsolatos hiedelmeiből következik, hogy bizonyos csontvázrészeket – mint például a bal kar rádiusza vagy egy kézfej – talizmánként viselnek[...]

Az állvány alatt annyi követ helyeztek el, ahány ember szóba jöhetett tettesként. Az egyes kövek a gyanúsíthatók nevét viselték [akiket felelősség terhelhetett az elhunyt haláláért]. Amint a felbomlás folyamán a hullanedv csöpögni kezdett, és valamelyik kőre rápottyant, a gyilkos személye megfellebbezhetetlenül bizonyossá vált.”²⁷

Az új-guineai fore-törzsnél a múmia élő családtagként van jelen a mindennapi életben. „A bennszülöttek azt hiszik, hogy a halottak is átélhetik, ami körülöttük történik, amíg a múmiák megvannak. Ez az egyik oka, hogy ott őrzik a kunyhóikban a füstölt tetemeket. Így a család halottainak még öröme telhet unokáik, ükunokáik játszadozásában, élő hozzátartozóik szavaiban. A férfiak és a nők olykor magukkal viszik a múmiákat is, ha olyan helyre mennek, ahol szívesen megmutatnának nekik valamit.”²⁸

A múmia szállítása és a vele kapcsolatos tevékenység így zajlik: „A férfiak bambuszfonatú hordszékféléseket fognak közre, azon hozzák az összezsugorodott múmiát, a halott öreget. A csoport pár méterrel tőlünk megáll, akkor három nő óvatosan megemeli a bambuszláda fenekén heverő »csöndes« [halott] fejét, úgy, hogy az üres szemgödrök ránk szegeződjenek. A nők mindezt olyan szeretettel és mégis feltétlen tiszteletadással művelik, hogy

azonnal szinte rokonszenvet érzek e primitív emberek iránt...” Az író bennszülött kísézője köszön és társalog a múmiával.²⁹

A halottégetési „...szokással ellentétes a halott mumifikálása – írta H. Damm –. Új-Kaledóniában a holttestet több ponton megsúrnák, a szúráshelyeket növényi nedvvel bedörzsölik, majd a tetemet megfüstölik, vagy legalább a koponyát, a **mana** hordozóját, helyezik biztonságba.”³⁰

Ázsia

Történelmi civilizációk

Az ókori Kínában „...a p’o lélek számára igyekeztek biztosítani a holttest tartósságát azzal, hogy teste minden nyílásába, szeméibe, orrlyukaiba, fülébe, szájába, nyelve alá és fogaira, hónaljába stb. kis jádedarabkákat helyeztek a felbomlás elleni védekezésül; ételt tettek mellé a sírba és ruhákat, s egy tükröt fényforrásnak.”³¹

Ugyancsak az ókori Kínában alkalmazták azt a tetemtartósítási eljárást, amelynek során az érintetlen halott alá a jól záródó koporsóba higanyt helyeztek. Ez a módszer bizonyult a legjobbnak, hiszen a holttestet ez őrizte meg a legélethűbben, szinte teljes épségben.

Tibetben „Az »élő buddhákat« –nemcsak a dalai vagy a pancsen lámát, de náluk kevésbé rangosakat is – olykor mumifikálták a haláluk után. Ez abból állt, hogy a tetemet besózták és valamilyen eljárással kiszárították, az arcot különleges mázzal bekenték, majd végül ülő pózban díszes **sírcsörtenben**³² helyezték el.”³³

Európa

Kontinensünkön az eddig talált legrégebbi múmiát nem az ember, hanem a természet konzerválta. Néhány éve az osztrák–olasz határon, az Alpok egyik gleccserébe fagyva találták. A rézkorszakból származó, jó állapotban lévő, negyven év körüli férfi holttestének csak a nemi szerve károsodott. **Ötzi**nek nevezték el, és azonnal megindult a vizsgálata. Megannyi mintát vettek belőle, majd „A múmia közel egy éve a dél-tiroli főváros újonnan épült múzeumában nyert végleges elhelyezést.” Azóta tudományos, kulturális és idegenforgalmi látványosság. Emberek ezrei jönnek és borzongással teli kíváncsisággal nézegetik a hullát. De ez nem elég. A halottzaklatás újabb különös példájaként „Musical főszereplője lesz Ötzi, egy alpesi gleccseren talált ötezer éves múmia. A »Frozen Fritz«, avagy Fagyott Fritz nevű zenés színpadi művön Manfred Schweigkofler dél-tiroli rendező és Mike Frayra meránói zeneszerző dolgozik.

A musical egy a múmiának szentelt japán film jeleneteire épül. A művet a jövő nyáron [1999-ben] mutatják be a befejezés előtt álló új bolzanói színházban.”³⁴

A dániai Tollund tözegmocsaraiban talált vaskori férfihullát is a természet mumifikálta. Fejét kis sapka fedi, nyakán kötél hurkolódik. Ugyancsak Dániából, a grauballei tözeglápból került elő egy vaskori férfi múmiája. A bőre, haja, sőt még az arcvonásai is igen jó állapotban őrződtek meg. „Természetesen” mindkettőt múzeumi látványossággként tárolják.

Az ausztráliai törzsi közösségek hullaszárítási mumifikálásához volt hasonló az az eljárás, amelyet a „művelt Nyugat” még a középkor végén is alkalmazott. François Villon francia költő korában (1431–1463), a párizsi temetőben a sokszor országrészeket kipusztító járványok következtében már nem értek el a halottak. Ezért a sírokból kiásták a hullákat, és a temető falához támasztották száradni. A foszló, rothadó hullákból a csontok kilátszottak. (A témával további fejezeteinkben még részletesebben foglalkozunk.)

De nem is kell a középkorig visszatekintenünk. Szicília fővárosában: Palermóban, a kapucinusok katakombájában, az „Emberek folyosóin” mintegy 8000 ember maradványait őrzik. (Ez a szám egy magyar kisváros teljes lakosságát jelenti.) A sok tetem évszázadok során gyűlt össze. Előbb a szegénységben élő barátok tetemét készítették ki, és akasztották a nyakukba az ember bűnösségét szimbolizáló kötelet, később Palermo tisztos polgárai is lehetőséget kaptak, hogy konzerválva itt temetkezzenek.

A hullát ráfektették egy kiégetett, tehát nedvszívó agyaglapra, és ezen kizsigerelték. Ezt követően kitömték, és vegyszerezés nélkül Szicília tűző napján egy évig szárították. Fölöltöztették vagy nyakig zsákba varrták őket, és elhelyezték a katakomba folyosórendszerében kialakított fülkékben, ill. nyakuknál fogva fölakasztották a falra. A rájuk tűzött cédulák őrzik személyazonossági adataikat. Higiénés okokból az itt folyó mumifikálást már megszüntették.³⁵

Az emberi test eltárgyasult, mégis hátborzongató több ezernyi hullával közvetlenül egy légtérben, tőlük karnyújtásnyi távolságban szemlélődni. Elveinkkel nem egyeztethető össze, hogy ezeket a szerencsétlen emberi maradványokat néhány ezer líráért naponta több száz turista nézegeti, röhögi, gúnyolja, sajnálja és fotózza.

Kiváló orvosunk, Arányi Lajos Zoltán nevű kisfiát is bebalzsamozták. Felöltöztették és egy székre ültették. Bal kezét homloka elé fordítja, miközben székének karfáján könyököl. Az akkori budapesti orvosegyetem Törvényszéki Orvostani Intézetében helyezték el.*

* Zoltánt saját patológus édesapja konzerválta arzén segítségével. A 7 éves kisfiú teste apja íróasztalán „üldögélt” a fenn nevezett intézetben. Ma a múmia a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum tulajdona. (A szerk.)

Nyikolaj Pirogov híres sebész 1881. november 23-án hunyt el. Felesége bebalzsamoztatta és „szülővárosában, az ukrainai Vinyicában, egy kriptában” helyezte el. „A munkát egy bizonyos Vidovcev nevű pétervári professzor végezte el – kitűnően[...] Pirogov kriptája fölé időközben egy szép kis kápolnát emeltek, ami alatt mai is működik a test konzerválásával foglalkozó laboratórium.”³⁶

A 20. századi Európában is megannyi tetemet mumifikáltak, legyen szabad itt közülük csupán kettőt említeni, a moszkvai Vörös téren, a Kreml árnyékában lévő mauzóleumban egykor fekvő Sztálint és a ma is ott lévő Lenint, akiknek megtekintésére még néhány évtizede is naponta ezrek álltak sorban.

A TETEM MEGÉGETÉSE ÉS ELHAMVASZTÁSA

A fejezetcímhez rövid magyarázattal tartozunk. A tetem *megégetése* és *elhamvasztása* nem azonos. Amikor a hullát máglyára helyezik, és alatta meggyújtják az éghető anyagokat, többnyire a rőzsét és fát, a tetem megég. Egyes részei megsemmisülnek, míg főleg a fogak és az erősebb csontok, néhány lágy szövetrésszel együtt csupán megpörkölődik, de teljesen nem pusztul el. Ezzel a hullaégetéssel majd részletesen az indiai civilizációt bemutató részben foglalkozunk, de az ősi kultúrák is mindenütt ezt alkalmazták.

A hullaégetés és hamvasztás szokása, majd a hamvak urnás tárolása először hitelesen a szíriai neolitikum utolsó szakaszából mutatható ki.³⁷

A tetem *hamvasztása* korszerű eljárás, amelynek során a test után hamu marad. A még egyben lévő kiégett csontokat is könnyen porrá törik, és az emberből csupán néhány deka marad, amely befér egy kisebb urnába. Az ősi urna ház-, ember- vagy madár alakú, illetve fejű volt.

Amerika

Történelmi civilizációk

Az inkák a főünnepeken bűneiktől gyónás jellegű megtisztulással szabadultak meg. „A gyónást egy pap jelenlétében, különös szertartással végezték el. Az égő áldozatok hamvából egy keveset a meggyónt bűnöket jelképező kőre helyezett a gyónó, és ezt a hamut ő maga fújta le a kőről.”³⁸

Törzsi kultúrák

Brit-Columbiában a *karrier* indiánoknál a tetemet elégetik, miközben a férfi halott felesége szoroson a máglya mellé fekszik, míg a hőségtől félholtta nem válik. „...ezután összeszedi és egy zsákba helyezi a csontokat meg a hamut; ezt azután két évig állandóan magával hordozza; az egész idő alatt rongyokba öltözik, és olyan bánásmódban részesítik, mintha rabszolga lenne.”³⁹

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Ausztráliában „A nyugati törzsek kizárólag a hamvasztást ismerték. A halottat farakásra ültették, tuskókkal körbe rakták, ezt a kúp alakú halmazt azután meggyújtották, és a tüzet új meg új tüzelőanyaggal táplálták. A hozzátartozók végül gondosan összeszedték a hamut, kengurubőrbe varrták és amulettként hordták a nyakukban, betegség esetén orvosság gyanánt használták: az arcukat dörzsölték be vele. Ezeknél a törzseknél az a sajátos felfogás uralkodott, hogy a halál csak napnyugta után állhat be, ezért azokat, akik nappal haltak meg, alkonyatig még élőknek tartották.”⁴⁰

Ugyancsak Ausztráliában „A halva született gyermekeket a tábortűzben égetik el, mivel úgy vélik, hogy gonosz szellem bújt beléjük és ölte meg őket. Ezzel szemben az anyák halott gyermeküket –nem törődve egyéb terhükkel –hosszabb időn keresztül magukkal cipelik, mielőtt minden különösebb szertartás nélkül eltemetnék őket.”⁴¹ (Emlékezzünk a főemlősöknél elmondott viselkedésre!)

A pápuáknál „Az élők a holtaktól rettenetesen félnek. Ezt tanúsítja az is, hogy a teljesen feloszlott holttest koponyáját és csontjait elégetik, tehát maradéktalanul megsemmisítik a halottat, és azt a házat, melynek a tetejére kitették, örökre elhagyják.”⁴²

H. Damm írta a pápuákról: „Meg kell említenünk végül a halottak elhamvasztását, amely csak nagyon kevés helyen fordul elő. Ismerik Új-Hannoverben, Új-Írország északi részén, az ettől keletre eső Tabar-szigeten és végül Bougainville déli részén...”⁴³

A Marianna-szigetcsoport Saipan-szigetén, ahol a második világháborúban az U.S.A. és Japán harcolt egymás ellen, több kilőtt japán tengeralattjáró található. „Időről időre azon emberek testének szétszórt maradványaival is találkoztam – írta M. Stingl –, akik mindezeket a vasszörnyetegeket kiszolgálták.”⁴⁴ A szigeteken a japánok összekeresgéltek a szétszórt emberi csontokat. „Ennek a furcsa, már-már ijesztő koponyagyűjtésnek voltam szemtanúja Saipan szigetén. Már a csontgyűjtésben is van valami a középkori varázslók mesterkedéséből. Hát még amikor a csontégetést láttam! Különös látvány volt. A »temetési csoportok« által az egész sziget

területéről nylonzsákocskákban összehordott, gondosan megszámlolt és nyilvántartásba vett lábszárcsontokat, lapockákat, medencecsontokat és gerinccsigolyákat a máglya tetejére helyezték. Amikor aztán a legkisebb csontocskát is japán pontossággal nyilvántartásba vették, a »szertartásvezető« meggyújtotta a gyufát, a máglya lángra lobbant, és a lángban, mint valami természetes krematóriumban, hamuvá váltak mindazoknak testi maradványai, akik sohasem látták viszont hazájukat.»⁴⁵

Ázsia

Történelmi civilizációk

Kínában, ahol a hit szerint a tetemnek egyben kell maradni a túlvilági teljes „élet” számára, a halottégetés hullagyalázásnak számított. „Egy főtisztviselő a császárhoz intézett emlékiratában bírálja ezt a szokást, amely szerinte a halottakkal szemben megnyilvánuló rossz bánásmód jele, és kéri, hogy a nagyon szegény családok államköltségen vásárolt földbe temethessék övéiket.»⁴⁶

„Íme, a helytelenítés egy másik jele: Hangcsou egyik kapuján kívül még 1275 táján is ott emelkedik az a sírhalom, amelyet a »Fából Készült Asszony Sírjának« neveznek. Ezt az asszonyt egykor, halála után elégette a férje. Még gyermekorban lévő fia mélységesen megbotránkozott ezen, és gyakran sírdogált, hogy anyjának nincs »fenyőekkel és szivarfákkal beültetett földje« (Irodalmi kifejezés a sír megjelölésére). Amikor felnőtt, fából elkészítette anyja képmását, felöltöztette, koporsóba helyezte, és elhantoltatta az említett helyen. Majd egy kis viskót építtetett a sírhalom mellett, s egy kevés földet is vásárolt egy szerzetes számára, akit megbízott az elhunyt kultuszának ápolásával (reggel füstölőt égettek, alkonyatkor lámpásokat gyújtottak).»⁴⁷

Szucsou és Hangcsou helység kapcsán J. Gernet így írt a hamvasztásról: „E két városban az elhunytak hamvait a kemencékhez beosztott szerzetesek víztócsákba szórták. Fucsienben viszont aranyurnáknak nevezett cserépvázákban gyűjtötték össze a hamvakat.»⁴⁸

Tibetben, „Ha elégettek valakit, azt elég gyorsan tették az illető halála után. Előfordult, hogy égetés előtt bizonyos ideig a földbe ásva tartották a tetemet. Az égetés után összekotorható csontdarabokat összetörték, árpával elegyítették és megetették az állatokkal. Ha magas rangú lámát égettek el, a hamvait agyaggal keverték és a masszából különböző szobrocskákat készítettek, amelyeket templomban helyeztek el.»⁴⁹

A halottégetést, és a vele járó megannyi áldozatot a legbonyolultabban Indiában szabályozzák a vallási hiedelmek. Ezekről a számunkra különös szokásokról a *Pretakalpában*, a *Hindu Halottaskönyvben* olvashatunk.

Az égetés előtt a tetemet föl kell készíteni. „A test meghintendő sesammal és kusafüvel, majd aranydarab helyezendő szájára; oldalra növény kerül. Kusa csomók, aranyak helyezendők a test nyílásaira, kezekre és a nyakra. Két ruha, safram és rizs áldozandó; a halott elborítandó virágfüzérékkel; a testet nem a szokásos kijáraton át kell a házból kivinni. A holttetemet a fiú-gyermek helyezze fatörzsre, az arc tekintsen északkelet felé. A máglya santalfából és palásafából készüljön.”⁵⁰

Máshol így fogalmaznak: „...szükséges a tetem megnyírása is; a körmök azonban nem vágandók le, valamint a hónaljok szőrzete is meghagyandó. Ezután a fiú és rokonai fürödjenek meg és öltsenek tiszta ruházatot.

Hozzanak vizet és mossák meg a tetemet, díszítsék szantállal és koszorúkkal, vagy kenjék be a Gangá iszapjával.

Tiszta ruha (is) adandó rá, majd jobb válla fölé helyezendő a szent zsinór...”⁵¹

Az égetésre való tetemfölkészítést az áldozatok bemutatása is kiegészíti. „Ha a fiú vállán viszi apját a máglyához, úgy ezzel lóadamánnyal egyenértékű érdemet szerez magának[...]

Miután a földet megtisztította és vízzel meghintette, a félúton pihenjen; mossa meg (a tetemet) adományozzon Pindát érdekében[...]

Ezután vigye (a tetemet) a hamvasztás helyére és helyezze el arccal észak felé (más szövegekben déli irány szerepel); tisztítsa meg a hamvasztás helyét.

Törölje meg a talajt és kenje be (tehéntágyával), határolja (darbafüvel), készítsen oltárt (vediká), ezt hintse meg vízzel, és gyújtsa meg az előírásoknak megfelelően a tüzet[...]

Ha a halott már a máglyára emeltetett, áldoztassék részére két Pinda annak, aki ekkor a preta névre hallgat. Az adomány egyike a máglyára, a másik a tetem kezébe kerül[...]

A tetem mellé négy, darbhafüből készített bábu helyezendő, ó Tárksya, melyek fölött elmondandó az öt csillagképhez intézett mantra[...]

A bábuk a halottal együtt hamvasztandók el (darbhafü bábuk égetnek el akkor is, ha a tetem nem lelhető föl)[...]⁵²

Ha a férjéhez hű asszony, aki törődik férje javával, elhatározza, hogy követi (urát a halálban), úgy fürödjék meg (az előírásoknak megfelelően). [...]

Itt fejezze ki tiszteletét Súrya (Napistenység) irányában, kerülje meg kétszer (más szöveg szerint 364-szer) a máglyát, majd foglalja el helyét a virágokkal díszített fekhelyen férje mellett.

Nyújtsa barátnőinek a kókuszdiót, és adjon jelet a máglya meggyújtására; tűrje teste égését ama meggyőződésben, hogy ez annyi, mintha a Gangában fürdőznék...”

A félig égett tetemnek még nincs nyugvása, újabb zaklatásnak van kitéve: „*Ha a tetem félig, vagy egészen elhamvadt, a koponya kettéhasítandó; Grkastha esetében fahasábbal, aszkéta (yatin) esetében kókuszdióval...*”⁵³

Máshol ezt írják: „*A farakás meggyújtandó, Agni Kravyádához intézendő szavakkal. Ha a tetem félig elégett, úgy a haj zsiradékkal meghintendő. A siránkozás kerülendő. Ruházatban fürdés; sesam és vízáldozat, miközben az elhalt idéztetik. A halott érdemeinek fölsorolása[...]* Tíz napon át a sírnál mutatandó be vízáldozat; a halott idézendő.”⁵⁴

A szertartás így folytatódik: a fiú „*Hintse meg a máglyát tejjel, ó Madarak Ura, aztán öntsön arra vizet; a csontokat (ezt követően) gyűjtse össze.*

Helyezze a csontokat palásalevelekre, mossa meg azokat tejjel és vízzel, tegye (azokat) agyagedénybe és végezze el az előírásnak megfelelően a halotti áldozatot (Sráddha). [...]

Tizenöt lépésnyire északi irányban ásson gödröt és oda rejtse a csontokkal töltött edényt, ó Madár.

E fölött mutassa be ama Pindát, amely elégetés fájdalmait közömbösíti, ássa ki ismét a csontokat és vigye az edényt a vízhez.

Hintse meg a csontokat újra meg újra vízzel és tejjel, majd szantállal és safránnal.

Takarja (azokat) levélbe, érintse ezzel szívét és fejét, megkerüléssel fejezze ki tiszteletét, és dobja a Gangába.

Akinek csontjai (az elhamvasztás után) tíz napon belül a Gangába merülnek, az soha nem kell visszatérjen a Brahman-világból.

Ahány napon át egy ember csontjai a Gangában maradnak, annyi ezer éven át időzhet üdvözülten a mennyben.

A Gangá-hullámain borzoló szél, érinti a halottat, és halálos bűneit semmivé teszi[...]

Ha valaki idegenben (vagy pusztában) halt meg, vagy rablók ölték meg vadonban, és (így) holtteste föl nem lelhető, úgy fia ama napon mikor erről értesül, készítsen darbhafűből bábut és azt égesse el. A hamut gyűjtse egybe és vesse a Gangá vizébe[...]

*Ha kifejlett magzatot hordó asszony hal meg, úgy nyissák meg testét, vegyék ki a gyermeket és ássák azt földbe; az asszonyt azonban hamvasszák el.”*⁵⁵

Bali szigetén „*Sokáig kering még a menet a hamvasztásra kijelölt hely körül, kacskaringós utat tesz meg az erdőben, visszafelé halad egy darabon, mindezt pedig azért, hogy a rosszindulatú szellemek ne zavarják az ünnepség befejező részét, a holttest elhamvasztását. A máglyát egyébként a hegy tetején rakják, és csak estefelé kerül sor meggyújtására. Amikor a tűz kialszik, a hamvakat a tengerbe vagy folyóba szórják, hadd sodorja el őket a víz.*”⁵⁶

Az MTI jelentette: „*Dél-Koreában a fejlett technika révén egy különleges eljárással az emberi hamvakat 2000 Celsius-fokon szemcsésíteni tudják. A hamvasztás »forradalmasításának« első eredményét szerdán Szöulban mutatták be.*”⁵⁷ A képen egy mosolygós, fiatal koreai férfi szögletes üvegszelencét tart, és benne a bonbonhoz hasonló kis golyók láthatók. (A következő lépésként elképzelhető, hogy a granulátumot csokoládéval vonják be, hogy a hozzátartozók elfogyaszthassák, mint más kultúrákban.)

Európa

Az európai halottégetés története a neolitikumig vezethető vissza. A tetem megsemmisítésének ezt a módját ettől kezdve rendszeresen és folyamatosan végzik. A *hamvakat* és *maradványokat* (pl. a Szeged-nagyszéksóstói hunkori halotti áldozat ékszereit⁵⁸) vagy edényekbe helyezték vagy tetemként a sírban elföldelték. Az égetésnél itt is tetten érhető az a hiedelem, hogy a lelket a pusztító tűz kiszabadítja a földi testből, így az szabadon szárnyalhat. Így születik meg a *lélekmadár*, amelyet – kacsától a bagolyig – különböző szárnyasok alakjában ábrázoltak. Maga az urna alakja is ezeket az elképzéseket tükrözi.⁵⁹ Más urnaedények viszont emberi arcot ábrázolnak. Ilyenek pl. a késő-rézorból (Péceli, Bádeni kultúra) származó *centeri urnák*. „*A szemet, orrot, mellet plasztikus dudorok jelzik. Pereme összenyomott, ami a fejdísz jelezheti. A tarkónak megfelelő helyen lyuk van az égetett emberi csontok beszórására.*”⁶⁰

Az európai kultúrában mind inkább feledésbe merül a kultikus halottégetés, amelyet az iparszerűen végzett hamvasztás, a tudatos tetemmegsemmisítés vált föl, amely részben sírhely kémelésből, részben pedig higiénés okokból ma is élő gyakorlat. Kivételként csak a római ütközetek háborús áldozatainak elégetését, és a második világháborúban, a haláltáborokban alkalmazott halottégetést említenénk, amely az ellenfél, illetve a megsemmisítendő „faj” ellen irányult, hogy testük se maradjon, amely emlékeztetne rájuk, és hogy sírhantjuk zarándokhelyé ne válhasson. Ez utóbbi meddő elképzelésnek bizonyult.

A haláltáborokban – mint ismeretes – nem elégedtek meg azzal, hogy a tetemeket elhamvassák. Az emberi testben lévő értékeket, elsősorban a bőrt, haját, szőrt, zsírt, foszfort stb. ipari módon igyekeztek gyűjteni és kiválasztani. Az emberi tetemnek tehát nem volt nyugalma; azt az állatok kadáverének kiaknázásához hasonló módon kívánták hasznosítani.

URNÁS TEMETKEZÉS

Az emberi maradványokat több okból helyezhették urnába. Elsőként azt említjük, hogy a fedeles urna olyan volt, akár a börtön, amelyből a halott nem szabadulhatott. Rendszerint még el is ásták, és léleklyukat sem hagytak a síron. Innen tehát sem a tetem nem szabadulhatott el „zombie”-ként, sem a szellem kísértetként.

A másik ok összefüggésben van egy archaikus magyar kifejezés jelentésével: a *hamvvederrel*. Ez az az emberi maradványok befogadására szolgáló edény, amely óvja a test (és hit szerint esetleg a lélek) maradványait. Edény, amely a maradványoknak otthonául, „házául” szolgál, s amely megvédi a holtat a túlvilági életben. Egyes kultúrákban ebből alakult ki a koporsó, mely egyszerre edény, hiszen a porhüvelyt fogadja be és őrzi, továbbá ház – formája elvont értelemben hasonlít is a hajlékhoz –, végül otthont biztosít a szellemnek is, amely innen jár vissza az élők birodalmába.

Harmadszor említjük, hogy az urna olyan, akár egy (a hajszálerekkel gazdagon átszőtt, tehát a vér által az életet vivő, befogadó, sőt oltalmazó) anyaméh, amely az „evilágon inneni” életet jelentette, míg az urna a „túlhanit”. Benne a tetem is zsugorítva, összegöngyölve vagy szerves anyagaitól megfosztva, tehát maradvány formájában van jelen. Szép magyar megfogalmazás szerint: az ember halálában „beleszületik egy másik világba”, melynek jelképe ez az „uterus-edény”.

További összehasonlítások helyett, inkább magával az urnával kell foglalkoznunk. Kézenfekvő, hogy mindjárt az anyagát említjük. Kezdetben készülhetett természetes növényi anyagokból, mint pl. Dél-Amerikában tökből, fölhasználhattak hozzá fát: kéregből készített és törzsbevájtt edény. A késő neolitikumtól terjedt el a napon szárított, gyengén égetett, majd a jól égetett agyagból, de mindenféleképpen az agyagművesség magasabb szintjén álló készítmény.

Az urna másik leggyakoribb anyaga a kő, melyből kifaragták. (Később ebből alakult ki a *szarkofág*.) Végül, a legújabb kor termékeként kell megemlítenünk a kemény kerámiát: a „gránit”-ot, porcelánt és manapság már az üveget is.

Fölhasználását illetően, ismert volt a *gabonátároló hombáredények*⁶¹ mintájára készült jókora urna, melybe az egész testet⁶² belegyömösölték. (A hombáredény a gabonát, a kenyér magvát, tehát az *élet* egy átváltozott, kézzelfogható realitását fogadta be.) Milyen szépen nevezte népünk legfőbb kenyérgabonáját a búzát „életnek”, a gabonát, magvakat befogadó tárolóépítményeket (*hombárok*at, *granáriumok*at, *kotárkák*at stb.) pedig *életesház*aknak.

Az urna második típusa a tetem újratemetése után összeszedett, többnyire letisztított emberi csontok tárolására szolgált. Harmadik típusa a régészeti korokból föltárt urnák nagyobb részére jellemző, amikor a tetemet megégették, és az összegyűjthető hamvakat: csontdarabokat, hamut helyezték el benne. Végül a hamvasztásból visszamaradt könnyű hamut, port, tehát a hamvakat teszik bele.

Kunt Ernő írta: „Az ún. **urnás temetkezés feltételezi az agyagművesség magas színvonalát, hiszen vagy az egész testet, vagy annak csontjait helyezik el agyagedényben.**”⁶³

K. Birket-Smithe-t idézzük, aki könyvének vonatkozó részében azt a reális elképzelést taglalta, hogy az urnás temetkezés a padmalyos módszerhez hasonlóan arra irányult, hogy a föld ne legyen a tetemnek nehéz: „*Ide kapcsolható az a szokás, hogy a holttestet zsugorítják, és hatalmas agyagedényben temetik el, például az Amazonas-vidéken sokfelé, ahol különösen a **tupi** törzsek terjesztették el nagy területeken.*”⁶⁴

L. Sz. Vasziljev fogalmaz így a több évezredes kínai kultúra temetkezési szokásait taglalva: „...a Jangszao-kultúrában is, éppúgy mint Eurázsia valamennyi festett kerámia kultúrájában, a csecsemőket nem a temetőben temették el, hanem a lakóház padlózata alá, agyagedényekben. Azonkívül a holttestek szigorúan meghatározott fekvésiránya (Panpóban fejjel nyugat felé) azt bizonyítja, hogy a jangszao népesség körében más népekhez hasonlóan meg lehetett az elképzelés a »holtak országáról«, amelyet helyileg rendszerint azonosítottak az őshazával.”⁶⁵

Bármilyen különösnek, szokatlannak, vagy rebellisnek is hat, de az „őshaza” – ahol egy ember, társadalom, népcsoport, az egész kultúra megszületett –, s ahonnan mindannyiunk őshazájaként mi is megszülettünk, e szintézis lebontásaként, nem lehet más, mint az ösztöneinkben, egész gondolkodásunkban és kultúránkban oly mélyen benne élő anyaméh.

Amikor érett ifjúságunk elején, többek között a – Komoróczy Géza–Rákos Sándor fordításában magyarul megjelent – mezopotámiai ékírásos irodalmat elolvastuk, képesekké váltunk Thomas Mann: *József és testvérei* c. tetralógiáját értelmezni. Itt találkoztunk először egy különös áldozati-temetkezési szokással. Ha József elődei, az Ázsiában – különösen a Közel-, és Közép-Keleten – elterjedt szokások szerint, kiválva a törzsből új *nagycsaládot* alkottak, akkor a számukra építendő ház alapjába, a családalapító házaspár elsőszülött (fiú!)⁶⁶ utódját egy nagy agyagedényben, *áldozatként* el kellett temetniük⁶⁷. Ez az áldozat biztosította az isten(ek) jóindulatát, s általa(általuk) pedig a család gazdasági gyarapodását, potenciális jólétét, létszámbeli növekedését és fönmaradását. Amikor 1995-ben Jeruzsálemben, az Izraeli

Múzeumban jártunk, a kiállítási tárlók egyikében egy ilyen rítust szolgáló, dokumentált ásatásból származó urnaedényt láttunk, benne gyermekcsontvázat.

Japánban, a jajoi korszakban „*Temetkezésnél elterjedt a nyújtott testtartású temetés. A síroknál már megtalálhatók a sírjelvények is, s esetenként kőkoporsóban és nagy korszakban is temettek.*”⁶⁸

H. Damm írta a csendes-óceáni szigetvilág temetési rítusait vizsgálva: „*Egyes helyeken összegyűjtötték a többi csontot is, és – mint Murua-szigeten a Massim-körzetben – nagy agyagedényekben őrizték vagy – például a Salamon-csoportbeli Choiseul-szigeten – kőszarkofágokban helyezték el.*”⁶⁹

A TETEM KITEVÉSE

A tetem háborgatásának egyik ősi, elsősorban a törzsi kultúrákban ismert módja az volt, hogy a halottat kítették a természetbe, a fölbomlási folyamatok fölgyorsulását rábízták a ragadozókra – vagy ezeket segítségül hívva –, rágcsálókra, rovarokra és az időjárásra. Mindezek együttesen meggyorsították, és elintézték a megsemmisítést. Ehhez az eljáráshoz több ismert példa alapján hozzátartozott az a szokás is, hogy a közösség számára már hasznavehetetlen öregtől már életében megváltak. Vagy erőszakkal kítették, elkülönítették a csoportjától, avagy megadták neki az időmegválasztással együtt járó *haláljogot*.

Önpusztítási célból történő önkéntes elkülönülés ismert az észak-amerikai indiánoknál, az eszkimóknál, Japánban, Erdélyben stb. A tetem kitevése pedig valamennyi kontinensen előfordult. Minderről általánosságban így írt K. Birket-Smith: „*A holttestnek a nyílt ég alá való egyszerű kitevése valószínűleg éppen olyan ősi, mint az elföldelés[...] Sok eszkimó csoport, Észak-Amerika nyugati részén több indián, valamint néhány szibériai törzs többé-kevésbé rendszeresen az erdőben vagy a pusztában hagyja halottait, és legfeljebb nagyjából fedi be őket kővel vagy gallyal. Ezt az eljárást egyes primitív dél-amerikai törzseknél is megtaláljuk, míg a veddák a tetemet levéllel álcázott barlangba helyezik el. Hasonló szokásokkal elszórtan Afrikában is találkozunk, különösen a kontinens keleti részén, a Nagy-tavak vidékén, ahol a maszaik és más törzsek a holttestet a keselyűknek és a hiénáknak vetik prédául. Fejlettebb viszonyok között természetesen főleg a rabszolgák vagy más, hasonlóan megvetett személyek tetemével bánnak ily módon; ez az annyira visszataszító szokás ugyanakkor azonban fennmaradt két igen fejlett ázsiai vallásban, a lámaizmusban és a mazdaizmusban.*” A párszik

„...a holttestet a költőien, egyébként azonban alaptalanul Hallgatás Tornyának nevezett épületekben helyezték el.”⁷⁰

A holttestnek állványon vagy egy fa koronájában történő elhelyezéséről adatok vannak Indonéziából, Ausztráliából, Melanéziából, és Amerikából. A magasból a lélek könnyebben elrepülhet a Halottak Birodalmába, bár ezt sokan kétlik. Vannak példák arra is, hogy a tetemet csónakba helyezve hagyják magára, vagy az óceánra bízják, mint néhány óceániai szigeten.⁷¹

Amerika

Történelmi civilizációk

Az aztékoknál „Az áldozatok húsát a krónikák szerint gyakran úgy hasznosították, hogy a király házi állatkertjében szép számmal élő vadállatokat, jaguárt, ocelotot, kígyókat, sasokat is azzal etették.”⁷²

A Cuzcóban 1548-ban elhunyt inka fejedelem temetésének lefolyását így írták le: „Halála éjszakáján finom gyapjú kötél segítségével drága takarókba burkolták, és a legnagyobb titokban egy kútba vagy a palotától – ahol arany és ezüst gazdagságban élt – egy kődobásnyira levő Urcos tavacskájába rejtették.”⁷³

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Ausztráliában, a Murray folyó alsó folyásának vidékén „A nagyon öreg nőket azonnal eltemették, vagy egyszerűen egy villás faágra helyezték; a nagyon öreg férfiaknak is hasonló sors jutott.”⁷⁴

Új Guineában a pureiniknél „Alig pár méterre tőlünk oszlófélben levő hulla feküdt, nyitott koporsóban a sövény mögötti sírhelyen. A koporsót cölöpökre helyezték, földdel díszítették, és egy kis tetőt emeltek fölé. Legyek hada keringett körülötte.”⁷⁵

J. Bjerre az új-guineai *kutubu* törzs temetkezési szokásait igen részletesen leírta. Az itt közölt részletek arról tanúskodnak, hogy a tetemnek egy évig nincs nyugalma, olykor az európai ember számára hátborzongató cselekedeteket végeznek vele. Érdeemes megfigyelni, hogy a tetemzaklatásnak hányféle, rettentő módját eszelték ki.

„Ha egy *kutubu* meghal, holttestét egy napig a férfiak közösségi házában terítik ki. Gyékényre teszik a tetemet, s betakarják háncsruhákkal. Körülötte ülnek az asszonyok – a lábánál az özvegy helyezkedik el –, és fájdalemüknek magasan hangzó jajkiáltásokkal adnak kifejezést...” Ez verbális zaklatás.

„Azután gyékényekbe burkolják és rúdhoz kötözik a holttestet, így viszi két férfi a már előkészített csónakba. Az egyik férfi okvetlenül az anyai ágból való rokona az elhunytnak, legjobb, ha egy nagybátyja[...]

A halottat csónakon viszik a falu temetőjébe, amely rendszerint egy félreeső hely a tóparton. Ott a rokonok időközben már előkészítették és gyorsan feldíszítették az ácsolt koporsót, amelyet a földtől körülbelül másfél méternyire helyeznek el. Néhány férfi a halottkísérők közül segít az elhunytat a koporsóba – a **devébe** – tenni. Amikor a még mindig gyékénybe burkolt tetem a megfelelő helyzetben van, gerendákat erősítenek keresztben a koporsóra, hogy a halott ne tudjon kiszállni onnan[...] a koporsó közvetlen közelében egy hosszú ágat tűznek le a földre, és a végét a halott feje fölé hajlítják, majd zsinórral erősen odakötözik a halott üstökéhez. Idővel, amikor a hulla már a bomlás előrehaladott állapotában van, a scalp lejön a koponyáról, és az ág a magasba csapódik. Ilyen módon épségben megmarad a hajzat.”

Mielőtt a gyásznép a sírtól távozik, ajándékokat, a halott kedves tárgyait és boggyógyűjtő kosarat helyeznek el a koporsó alatt és előtt. „Ezután otthagyják a holttestet a szabad ég alatt, s átadják az enyészetnek.” A rokonok egy darabig még idejárnak, siratják, élelmiszert hoznak neki, verbálisan és manuálisan egyaránt zaklatják. „A rokonokon kívül még vándorló varázslók is felkeresik a halottakat, mint mondják, azért, hogy a bambuszdedényükbe hullaméregcseppeket gyűjtsenek.”

Közben a tetemnek ünnepeket tartanak, és ezalatt „...a halott legközelebbi rokonai néhány húsdarabkát dugnak a kunyhó falába vagy a szalmatetőbe, miközben az elhunyt szelleméhez szólnak:

–Aia, naga ta numaga! – (Itt az enivalód!)...”

Az utolsó gyászünnepen „A falufőnök az elhunyt két férfirokona kíséretében már napokkal előbb kimegy a koporsóhoz, és ott a halott két kisujjáról letörnek néhány csontocskát, s ezeket egy felül bevágott bothoz illesztik. A csontocskákat magukkal viszik a férfiak, amikor a következő napokon vadászni mennek, hogy élelmet szerezzenek az ünnepre[...]

Nap, szél és eső megteszik a magukét, s a tetemből hamarosan nem marad más, mint egy csontváz a devében. Ekkor a halott koponyáját, haját és csontjait beviszik a faluba. Ott a csontokat és a koponyát először megmutatják az özvegynek, s eközben az asszonyok kis időre letelepednek és jajveszékelnak. Ezután a halott földi maradványait hálóba teszik, és a férfiház tornácán felakasztják a tető alá.

A legtöbb faluban látni lehet ezeket a házak verandáján lógó hálókát a csontokkal. Egy évig függhetnek ott, amíg el nem jön az ideje, hogy az igazi temetkezőhelyre vigyék, amely vagy egy tó fölé nyúló szikla, vagy egy félreeső barlang az őserdőben.”⁷⁶

H. Damm írta: „Ha a [halott] totemje kígyó volt, akkor csak a földbe temetik, ha viszont cápa, akkor a tengerbe. Új-Írország déli részén a halottat csónakban tették ki a tengerre, a Salamon-szigetek partlakói pedig a tengerbe süllyesztették a holttestet. Malaita szigetén és Új-Kaledóniában egy korábbi tengeri temetkezésre emlékeztet az a szokás, hogy a halottat hajószzerű koporsóban egy fa lombjai között függesztik fel vagy temetik el. Itt a tengeri temetkezés az ősi és az eredetileg szokásos fára való temetkezéssel olvadt össze. Új-Kaledóniában a holttestet kosárba helyezve az ágak között akasztották fel, vagy gyékénybe burkolva az erdőben nehezen hozzáférhető helyen, meredek lejtőn emelt állványon vagy sziklahasadékban helyezték el.”⁷⁷

A pápuáknál „Különösen kellemetlenek azok a halottak, akik fertőző betegségben, így például **framboesiában** haltak meg. Igen egyszerű, de radikális módon szabadulnak meg tőlük: a halottat az egészségügyi követelmények tiszteletben tartásával a folyóba dobják, hogy a lehető leggyorsabban eltűnjön a törzs területéről.”⁷⁸

Új-Guineában, a Laigam-völgyben, az engáknál „Ha például egy férfi meg akarja ölni ellenségét, egy koporsót keres, amelyben oszlófélben levő hulla van (a halottakat ugyanis cölöpökre állított, nyitott koporsókban helyezik el). Azután üreges bambuszcsövet tesz a holttest alá, hogy a tetemből kicsöpögő folyadékot felfogja, sőt, olykor, a folyamat gyorsítása végett megszurkálja a holttestet. Ehhez a folyadékhoz hozzáad a feleségétől származó kevés menstruációs vért, amelyet rendkívül veszélyesnek tartanak.” A szörnyű kotyvalék varázsszerként hat.⁷⁹

Ázsia

Történelmi civilizációk

Tibetben „A múlt században még előfordult, hogy a halottat disznókkal etették meg; az ilyen állatok húsa – leírások szerint – igen finom volt.”⁸⁰

Különös szertartás a tibeti égbe temetés is. Amikor ma egy hívő buddhista meghal, a család a lámákhoz fordul, akik kikérdezik őket a halott felől. „Aztán a kapott adatokból és a csillagok állásából kiszámítják, hány napig kell otthon maradni a holttestnek, mikor legyen temetés...” stb. Ezután, főleg ha idős a halott, „Felöltöztetik, testét ülő pózba szorítják olyanképpen, hogy kezeivel átfogja a lábszárait, feje a térdein nyugszik. Takaróba csavarják,

és ha van egy erős fia, az így »becsomagolt« tetemet a fiú a lámák által meghatározott időpontban a hátára veszi és körbe viszi a Pákó utcán[...]

A lámák által kijelölt napon, kora hajnalban – az égbe temetést mindig napkelte előtt végzik – kiviszik a tetemet a temetés színhelyére[...]

A temetésen csak távolabbi rokonok, barátok, szomszédok lehetnek jelen. A színhelyen van egy lapos kő, arra ráfektetik a tetemet. Olyan szabály van: a férfit arccal lefelé, a nőt a hátára kell fektetni. De még mielőtt hozzányúlnának, füstölőszert gyújtanak...” Ennek jelzés értéke is van, „...amelyet a keselyűk már jól ismernek, s ahogy észreveszik, rövid percek alatt ellepik a helyszínt, kezdetét veheti a temetés[...]

A szertartás főszereplője, a tetemboncoló nekifog, nagyon szakszerűen levagdálja a húst a csontokról, és odaadja a keselyűknek, megeteti vele a madarakat[...]

A csontokat – ide értve a koponyát is, amelyet már korábban elválasztottak a törzstől – egy arra rendeltetett kőedényben péppé zúzzák, **campával** [pirított árpadarával] összekeverik és azt is a keselyűknek adják.

[...]ha a végén valami véres maszatot mégis hagyna a kövön a művelet, campával azt is felitatják, és azt sem utasítják vissza a madarak. Mindenesetre: az égbe temetettnek egyszerűen nem marad nyoma.”⁸¹ Megjegyezzük még, hogy a boncolónak lehetnek segédei. A tetemből a szertartáson részt vevők is falatoznak.

Ugyancsak szokásban volt Tibetben a vízbe temetés is. „Erre a sorsra többnyire a csavargók, koldusok, szegény emberek jutottak. A halottra pálcával vonalakat húztak, ez a test feldarabolását jelképezte. Aztán a meggömbített tetemre követ kötöztek és a folyóba dobták, hogy megegyék a halak.”⁸²

„A **kitevéses** temetkezés során a tetemet eltávolítják az élők köréből, s az időjárásra, a természetre bízzák sorsát. Ide sorolhatók az indiai **párszik dakmái**, azaz a híres **hallgatás tornyai**. Vallási felfogásuk szerint tisztátlannak számít minden, ami a halállal kapcsolatos, a holttest ezért nem kerülhet kapcsolatba a tiszta elemekkel, a földdel, a vízzel és a tűzzel. A párszik a tetemeket ezért a hallgatás tornyaiban helyezik el, a keselyűk martalékául. A hengeres, magas fallal körülvett dakma belsejében, egy központi akna felé lejtős felületen, három sorban helyezik el a halottakat: legfelülre a férfiak, középre a nők, legalulra pedig a gyermekek tetemeit. A keselyűk által tisztára rágott csontok az aknába kerülnek, amelyben mész és foszfor van, itt elporladnak, majd az esővíz lemossa az egészet a föld alatti csatornába. E tornyokba csak a halottvivők léphetnek be.”⁸³

Róheim Géza írta: „Az urjankháj tatárok kenderolajat öntenek a halottra, hogy a kutyák hamarabb megegyék és minél hamarabb falják fel a kutyák a holttestet, annál jobban örül a rokonság.”⁸⁴

Európa

Szabó Jenő írta a középkor végi Sopronban tárgyalt egyik perről: „1679-ben ítékeztek Heteyi Magdolna felett is. Ez a huszónhét éves cseléd lány brutális módon végzett törvénytelenül született gyermekével. Kivitte a bánfalvi erdőbe, ott kenyérvágó késsel elmeszette a torkát és a holttestet az állatok és enyészet prédájául hagyta.”⁸⁵ Egész történelmünk tele van hasonló esetekkel. Saját gyűjtésünkből mutatunk be néhányat.⁸⁶

A 388/1818. pörben a 15 éves kislány a mostoha bátyjától terhes lett és „...a' Tanya Ház pitvarában gyermekemet meg szülvén azt azonnal kezembe vettem a' Ház végéhez ki vittem [...] le tettem, es ottan hagytam...” A bírák előtt kétszer mesélte el, hogy miként történt, de mindig másként. Egy lényeges közös vonás volt a történeteiben, hogy a gyermek eltűnésében a kutya szerepe végig világos volt. Amikor a lány később kiment a tanyából megnézni a ház végénél letett gyermekét, tapasztalatáról így vallott: „...egyebet nem találtam ott a Tanyabéli kutyáknál mellyek valamin nyalakodtak.” Az egyik vallatója meg is jegyezte: „...azt az ártatlant, oktan állatok prédájává önként adta.”

A 401/1829. pörben a leány decemberben, a hidegben egy disznóólban szült, „...a tölle született gyermeket a Patkányok különös prádájára [így] az Ol színbe a gaz közzé tette.” Mint az a csatolt orvosi látleletből kiderült, a leány az előbb megfojtott újszülött köldökét nem kötötte el, karját, arcát, nyakát pedig a patkányok csontig lerágták.⁸⁷

A TETEM ÚJRATEMETÉSE, KETTŐS TEMETÉS

Máig gyakorolt, igen elterjedt halottzaklatási mód, amikor a tetemet egy idő után előveszik, kihantolják, és különféle ceremóniák kíséretében újratemetik. Van hely, ahol a holttest még teljesen el sem porladt, a csontokat bomló lágyrészek fedik, és így kerül végleges sírjába. Máshol a csontokat gondosan megtisztogatják, és csak ezeket temetik el, vagy helyezik végső nyugalomba, pl. barlangba, osszáriumba.*

* Az ún. kettős temetkezés oka az a hit, hogy a lélek csak akkor válik el igazán a testtől, ha az már megsemmisült. Csak ekkor búcsúznak el végleg a halottól a második temetéssel. (A szerk.)

Afrika

Az alábbi döbbenetes és különös újratemetési szertartás a Malgas Köztársaságban (az egykori Madagaszkár szigetén) a mai napig ismert tetemzaklatási mód. Az ott élő emberek számára ez a procedúra természetesen az elhalt megtisztelése, és számukra az jelentené a közösségi normáktól való eltérést, ha nem ezt gyakorolnák.

„Miközben a fővároshoz közeledtünk – írta D. Attenborough, a világhírű zoológus, szakíró és filmrendező –, elhaladtunk az út szélén gyalogló számos kis embercsoport mellett. A csoportot zászlóvivők vezették, középen pedig hurokkal rúdra akasztott, hosszú faládát vittek. Amikor megkérdeztem Georges-ot, hogy mi ez, hátborzongató választ kaptam: hullákat visznek...”

Amikor beköszönt az esős évszak *„Kihantolják azoknak az embereknek a holttestét, akiket ősi földjüktől messze temettek el, visszaviszik abba a faluba, amelyhez tartoztak, és szerte az **imerinek** dombjain kinyitják a családi sírboltokat, mert ez a holtak visszatérésének, a **famadikani** ünnepeknek az időszaka[...]*

A délután derekán három öregebb ember, élükön annak a családnak a legidősebb tagjaival, amelyé⁸⁸ a sírbolt, leszállt a sötét sírüregbe, és mindegyik magával vitt egy fonott pandanus-gyékényt. Amikor előjöttek, a gyékényben fehér lepedőbe csavart hullát hoztak. Formaságok nélkül siettek végig az ülő emberek között, és letették terhüket a néhány méterrel odább ágakból eredeti módon összeállított emelvényre. Egymás után hozták ki és sorban egymás mellé fektették a holttesteket...”

Ezt követően a család tagjai lassú táncba kezdtek. *„Minden szám végén a táncosok a hullák felé fordultak és meghajoltak.”*

Aznap éjszaka néhányan a hullák mellett virrasztottak. Másnap *„A nők csoportosan leültek, és térdükre vették a begöngyölt hullákat. [...]a nők a halott lelkével foglalkoztak olyként, hogy simogatták és gyöngéden paskolgatták testét. Némelyek szóltak is hozzájuk, hogy megnyugtassák és megelégedettségre biztassák őket...”*

A férfiak csíkokra tépték a drága selyemből erre a célra készített pólyát, a *lamba* menát. Ezután *„A nők letették a holttesteket, és mindegyiket átöngyölték az új, tarka szemfedőbe. Sok hullá már alig volt egyéb, mint a régi szertartások lambáinak maradványaival keveredett por. A rothadás dohos szaga töltötte be a levegőt.*

A férfiak fürgén végezték munkájukat, kíméletlenül és különösebb tisztelet nélkül bántak a maradványokkal.

Miután valamennyi tetem megkapta új lambáját, visszahelyezték őket emelvényükre, és a család újból járni kezdte a látványos négyestáncot.”

A leírtakból világosan kiviláglik, hogy a malgasi tetemeknek nem egy-két újratemetést, hanem azoknak egész sorát kell kiállniuk, egészen addig, míg a több nemzedéki emlékezés számon tartja őket, ill. amíg el nem porladnak.

A tánc vége felé „...a holttesteket egymás után fölsegítették az emberek vállára, és ünnepi menetben háromszor megkerülték velük a sírboltot. Az utolsó kör végén leadták őket a sír lépcsőin álló férfiaknak, hogy visszatérjenek a sötétségbe. [...]

Azt mondják: kutyakölyök az, aki eltűri, hogy ősei elfeledetten és teljes nyugalomban heverjenek sírjukban. A halott megkívánja, hogy tánccal és lakomával szórakoztassák, hogy újra meg újra megmutassák neki a nyájakat és a földeket, amelyeket egykor gondozott és művelt[...]

Azt a családot, amely több mint öt évig merészeli halasztani a holttestek visszahozatalát, nemcsak erkölcstelennek és szégyentelennel tartják, hanem ostobának is.”⁸⁹

Amerika

Törzsi kultúrák

Az indián *bororók* (Quejarában) szintén kettős temetést rendeznek a tetemnek, „...ami abból áll, hogy először is a falu közepén ásott és ágakkal takart gödörbe temetik a holttestet, amíg a húsa el nem rothad, majd a csontjait lemossák a folyóban, kifestik és ragasztott tollmozaikkal díszítik, aztán kosárban lemerítik egy tó vagy folyó fenekére.”⁹⁰

A sírgödör végül is nincs behantolva. Az élő és holt világ közötti közvetítőt a kiválasztott „...nyomában szállongó bűzről ismerik meg; ez nyilván azt a szagot idézi fel, amely a holttest ideiglenes temetésének heteiben árasztja el a falut, amikor a halott a földön fekszik, a tánchely közepén...”⁹¹

Az észak-amerikai *huronok* „Minden tizedik vagy tizenkettedik évben[...] nagy gyászünnepséget rendeztek, amelynek során összegyűjtötték, megtisztították és külön erre a célra ásott közös sírokban szertartásosan eltemették a közbeeső időben meghaltak csontjait.” Hasonló szokásokat figyeltek meg a Mississippitől keletre élő törzseknél, a trópusi Dél-Amerikában is, valamint Indonéziában, Melanéziában, Új-Zélandon stb.⁹²

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Ausztráliában van olyan temetési szokás, *”...hogya a csontokat egyik sírból a másikba helyezik – ami újratemetésnek is tekinthető”* – írta A. P. Elkin.⁹³

A tetem újratemetését gyakran igen különös szertartások kísérik, amikor a maradvány egyes részeit, elsősorban a csontokat, de olykor a haját is újra „vallatni” kezdik az elhunyt gyilkosa felől, mert hitük szerint a halál annak köszönhető, hogy valaki elpusztította őket. A Lavertontól *”...keletre élő törzseknél a sírt nem temetik be, hanem csak lefedik ágakkal. Egy idő múlva, amikor a hús már lerothadt a csontokról, a csontokat megvizsgálják, nem találnak-e mágikus fojtogatásra utaló jeleket.”* A kontinens északnyugati sarkától egészen a közepéig *”...a holttestet először egy fán lévő platformra teszik ki, ezt jóval később nagy gyászszertartás, majd a csontok végleges elhelyezése követi; akár olyan formában, hogy a csontokat eltemetik, akár úgy, hogy barlangban helyezik el őket.”*⁹⁴

Északnyugat-Ausztráliában, a Forrest folyó vidékén *”A holttestet eltemetik, és kis köveket raknak a sír köré[...] Körülbelül az idő tájt, amikor a hús már teljesen lerothadt a csontokról, fontos gyászszertartást tartanak a sírnál...”* Ennek a központi alakja az orvosságos ember. *”A Cape York-félsziget több törzsénél a vizsgálatot az exhumált testen végzik el, de ez néhány nappal a temetés után történik. Több esetben a csontokat megtisztítják a hústól és összekötik, hogy magukkal vihessék, és tovább gyászolhassanak felette[...] Az is szokás, hogy a testnek csak egy darabját hagyják a sírban, azzal a »szilánkkal« együtt, amely a halált okozta, a többit pedig becsomagolják, és magukkal hordják mindaddig, amíg el nem árulja, ki »ölte meg« őt. Ha szükséges, kérdéseket tesznek fel az elhunyt hajának is.”*⁹⁵

Új-Guineában *”A második temetésnek az idejét a hozzátartozók állapítják meg. A sírra vagy az állványra ételt helyeznek, és a halotthoz fia vagy fivére így szól: »Élelmet hoztunk a számodra. Holnap elvisszük a csontjaidat.«* A sírből kiásott vagy az állványról leszedett csontokat nagy csipeszekkel fogják meg, kéregdarabokra fektetik, amelyeket összekötöznek. A kötegeket, különösebb szertartás nélkül, a településtől távol, egy sziklahasadékban vagy egy fa gyökerei között helyezik el. *A combcsontból rendszerint tört készítenek.”*⁹⁶

A melanéziai Trobriand-szigeten a házastárs halálakor az életben lévő házastársnak hosszadalmas ceremóniával kell mély gyászt átélnie. *”Az egész rítus során állandóan zaklatják⁹⁷ a halott szerencsétlen maradványait. Testét kétszer is kihantolják, feldarabolják, egyes csontjait kihámozzák teteméből, kézről kézre adják, előbb egyik félnek, azután a másiknak, míg végre örök nyugalomra helyezik.”*⁹⁸

Ázsia

„Az újkőkorban [neolitikumban] a kínaiak történelem előtti ősei a kettős temetést gyakorolták, s a holttest elbomlása után a csontokat okkerréteggel vonták be, úgy helyezték a végleges sírba[...] A történelmi időkben, amikor az elrothasztás már nem volt többé szokásban, bizonyos temetési bútorokat vontak be cinóber réteggel.”⁹⁹

Bali-sziget lakói „A halottat először gyékénytakaróba burkolják, és vékony réteg föld alá temetik. Az igazi gyászszertartásra, amelynek végén elhamvasztják a testet, csak jóval később kerül sor, félévvel, egy évvel, vagy még hosszabb idővel a halál után, mégpedig azért, mert ez nagy ünnepség, sorozatos lakomák és különböző mulatságok keretében zajlik le, tehát a család számára jelentős költségekkel jár.”¹⁰⁰

KANNIBALIZMUS

Az állatvilágban igen gyakori, a szubhumán főemlősök esetében sem ritka. Az emberevés minden lakott kontinensen elterjedt jelenség volt. A kannibalizmus két módja ismert: az élő ember lemészárlása táplálkozásra való fölhasználás céljából; illetve a már halott tetem elfogyasztása. Egyik változata az *endo* vagy *belső* kannibalizmus különös szokása, melyet „...India és Amerika egyes részein [találunk], ahol a hátramaradottak italba keverve megisszák az elhunyt hamvait.”¹⁰¹

Mindegyik eljárásához vagy első-, vagy másodsorban valamilyen mágikus, misztikus szertartás, avatási szokás, vallási hiedelem társult, vagy a tetem elfogyasztása az ellenség illetén való megsemmisítésére irányult, amely mintegy „megideologizálta” a kannibalizmus szokását.

A testből való táplálkozás elsősorban az agyvelőt és a szívet, másodsorban a további zsigereket, az izomszövetet és a zsírszövetet érintette, beleértve a csontvelőt is. Csecsemők és embriók esetében pedig mindent elfogyasztottak, olykor, pl. Ausztráliában még a placentát is. Közismert elképzelések szerint, a szív és az agy elfogyasztása a megboldogult testi erejét, életerejét ill. szellemi értékét, tudását mentette át a bekebelezőbe, ami által a szelleme fölötti hatalom megszerzését remélték; vagy a hozzátartozót kívánták önmagukba befogadni, mert „jobb helye lesz bennünk, mint a sivár külvilágban”. A tibeti temetési szertartás alatt a hulla elfogyasztása a reinkarnáció jegyében történik, de egyben a halott lelkének visszajárását is igyekeznek vele meggátolni.

K. Birket Smith írta: „A kannibalizmus igazi jellege a legvilágosabban ott mutatkozik meg, ahol az elhunyt rokonokat eszik meg. Ezzel az aktussal nemcsak a saját életerőt sikerült megújítani, de az ősök is folytatják létüket az utódokban, ahogyan a család a gyermekekben él tovább[...] A Fiji-szigeteken csak a papoknak és a főnököknek állott jogában emberhúst enni, amit más étellel ellentétben, nem volt szabad kézbe venni, hanem külön erre a célra szolgáló villával fogyasztották [el...] Egyes népeknél, így a Kongó és a Szudán határvidékén élő **mangbetuknál** az emberhúst ínycsafalatként, friss levelekbe szépen becsomagolva árulták a piacokon. Cieza de León pedig arról tudósít, hogy a kolumbiai indiánok, akiket Dél-Amerika leghírhedtebb kannibáljainak tartanak, előszeretettel öltek meg terhes nőket, hogy megegyék az embriót.”¹⁰²

Egyes társadalmak a halottaikat „Nem engedik nyugodni, hanem háborgatják őket: olykor a szó szoros értelmében, mint a kannibalizmus és a tetemevés esetében, ha azért gyakorolják, hogy bekebelezzék az elhunyt erényeit és mágikus erejét; és jelképesen is, az olyan társadalmakban, ahol tekintélyért versengenek, és a versengőknek, hogy úgy mondjuk, állandóan segítségül kell hívni a halottakat, és ősök felidézésével, családfaszédelgessel igyekeznek igazolni előjogaikat.”¹⁰³

A szociál-, ill. kulturális antropológia képviselői egészen az utóbbi időkig azt vallották, hogy a kannibalizmus velejárója csupán a hiedelem volt, holott ez nem egy népnél legfőbb másodsorban csatlakozott a tetemevéshez, amelynek nyilvánvaló és nem titkolt oka az volt, hogy „állati” fehérjéhez jussanak azokon a területeken, amelyeken ennek híjával voltak. Olyan törzsek is voltak, ahol a kannibalizmus a születésszabályozást szolgálta.

A tetemzaklatás kannibalizmussal párosulhat a szerencsétlenségek elszigetelt túlélőinél, ahol nincs más táplálék csak az emberhús, és ha életben akarnak maradni, rákényszerülnek a halottfogyasztásra, mint pl. egyes hajótöröttek vagy légi katasztrófák megmenekültjei. Háborúk, éhínségek is kiváltották már a tetemevést. Példák bizonyítják, hogy a kannibalizmus a megváltozott, nehéz körülmények között azonnal fölüti a fejét, s ez nem függ az adott kulturális szinttől.

Amerika

Történelmi civilizációk

Az aztékoknál „A kódexek szerint a rituális kannibalizmus kétségtelen [gyakorlat volt...]”¹⁰⁴ Mexikóban a Tezcatlipoca istennek feláldozott ifjút „...az áldozati kőhöz vezették, ahol a pap obszidiánkéssel felvágta mellkasát, és kiszakította a szívét, majd a testet megették.”¹⁰⁵

M. Stingl a maya emberáldozati szertartásról így írt: „*Most hozzálépett a **nacom** – a szertartásmester –, aki kőkéssel felnyitotta az áldozat mellkasát. A nyitott mellkasból gyors mozdulattal kitépte a szívét és átnyújtotta **chilánnak**, a főpapnak, aki a még verő szívből kifröccsenő vérral meghintette annak az istennek a szobrát vagy festményét, akinek az emberáldozatot bemutatták. Ezzel a kegyetlen szertartásnak azonban még nincs vége. A szívtől már megfosztott embert a **chacok** ledobják a piramis lépcsőiről, ahol a lépcsők alján papok megragadják a testet, törzséről lenyúzzák a bőrt, amelybe azonnal bebújik a főpap, és az áldozat bőrében vallási táncot lejt a hívők gyülekezete előtt. A szív és bőr nélküli áldozati testet azután vagy a helyszínen elégetik, vagy pedig – ha az áldozat vitéz katona volt – felszeletelik apró darabokra, s a szertartáson részt vevő főnemesek és papok elfogyasztják (nyilván azért, hogy a feláldozott személy erényeit átvegyék).*”¹⁰⁶

Egyébként embernúzásról még egy érdekes közlést ismerünk. Az azték Xipét „*Nyúzott istennek is nevezték, mivel sajátos ábrázolása egy frissen nyúzott emberbőrbe bújt alak volt[...]* A Xipe tiszteletére bemutatott szertartáson a papok is tetőtől talpig a feláldozott emberek bőrébe öltözve jelentek meg.”¹⁰⁷

Törzsi kultúrák

„*Az Amazonas vidékének törzseiről tudjuk, hogy amikor külső kényszerre az elföldelést kellett bevezetniük, az öregek panaszkodtak, hogy ezentúl nem szerető gyermekeik és rokonaik, hanem férgek fogják elfogyasztani őket, egy asszony pedig gyermekének elfogyasztását azzal indokolta, hogy jobb neki abban a testben lennie, amely őt szülte, mint a fekete, rideg földben feküdni.*”¹⁰⁸

M. Stingl beszámolt arról is, hogy a totonákok az emberi vért fogyasztották: Bernal Diaz „*Megemlíti, hogy Cortez expedíciója Cempoalában sok totonak szertartásmesterrel találkozott, akik feketébe voltak öltözve, s hajukat a nagyszámú emberáldozat vérével festették be. A totonak áldozópapok főleg az eső istenének mutatták be az emberáldozatokat. Az emberáldozatok egyéb formái mellett – ahogy azokkal később az aztékoknál és mayáknál is találkozunk – a totonakoknál szokásosak voltak [hogy] a rendszeresen nagy ünnepek során feláldozott gyermekek vérével kiválasztott fák illatos gyantájával és bizonyos meghatározott növények magjával keverték össze. A papok ezt a különös kenőcsöt szétosztották a szertartáson résztvevő valamennyi felnőtt hívő között, akik a furcsa készítményt valami rituális »szent áldozás« során elfogyasztották.*”¹⁰⁹

A kannibalizmusnak az a különös formája is ismert, amikor nem közvetlenül a friss hullát fogyasztják el, hanem annak hamvait. Dél-Amerikában „*Azok a vadon élő törzsek, amelyek*

kénytelenek állandóan lakóhelyet változtatni, rendszerint megölik a törzs idős, vándorolni már nem tudó, magatehetetlen tagjait[...] A halott testét azután elégetik, s a hamut vízben feloldva elfogyasztják."¹¹⁰

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Közép-Ausztráliában ismert volt egy különös kannibalista szokás, amely a démonhittel állt összefüggésben. Úgy gondolták ugyanis, hogy vannak démonok, akik kannibálok. Róheim Géza szerint, a tárgyalt jelenség a gyermek *primer orális szadizmusában* rejlik. A gyermek, vagyis a „kis kannibál” ugyanis szopáskor bekapja anyja csecsbimbóját, „eszik” anyja melléből, amely sohasem fogy el.

„...a felnőtt erőteljes késztetést érez a kannibalisztikus gyermek megölésére, megevésére, elpusztítására [...] a felnőttek valóban meg is teszik, amit agresszív hajlamuk diktál; előfordul, hogy megcselekszik, amit a legendabeli démon, azaz megölik és elfogyasztják önnön gyermekeiket. Tankai, Pukutiwara felesége négy gyermekét ölte meg, és mindegyiket más-más fivér ette meg. Napana koraszülöttet hozott világra, mire két lányával együtt elfogyasztotta az embriót. A két lány a kart, a lábat és a fejet kapta, feltételezték, hogy ettől gyorsabban fognak nőni. Ha megkérdezik az asszonyoktól, miért ölnek és esznek gyermekeket, azt válaszolják, »éhségből« vagy »húséhségből«, míg a férfiak ilyen esetben teoretikusabbnak hangzó indoklást adnak, azt mondják ugyanis, meg kell enni minden második gyermeket, hogy a többi kétszer olyan erős legyen."¹¹¹

Ugyancsak Ausztráliában a Carpentaria-öböl délnyugati sarkában, Észak-Kimberleyben stb. *„...a test meghatározott részeit bizonyos rokonoknak kell megenniük. Kissé hasonló ehhez az Északi Területen, valamint Kelet-Ausztrália egyes részein dívó szokás, hogy a gyászolók testét hullanedvvel kenik be.*"¹¹²

Új-Guineában korunkig megmaradt a kannibalizmus. Világviszonylatban ismertté vált a *fore* törzs, amely az emberevés következtében máig szenved a gyógyíthatatlan *kuru* betegségben.* *„Új-Guinea belsejében a kőkorszak emberei, szeretetük utolsó megnyilvánulásaként, még ma is felfalják a megboldogultat; egyes törzsek a kunyhóban őrzik a füstölt tetemet, és minden este megetetik az ősidők óta szokásos híg köleskásával, a vigyorgó koponyákat; a gyerekek nézik, így tanulnak illemet és jó modort[...] Új-Guinea egyik-másik törzsében megölik azt az embert, akit gonosz szellem szállt meg, és elfogyasztják belső szerveit,*

* A tanulmány megjelenésének idejében a fore-kannibalizmusról és a kuru betegségről már múlt időben beszélhetünk. (A szerk.)

hogy megmentse a lelkét[...] Itt azt a családot tartják a legboldogabbnak, ahol a legtöbb elhalt ősi múmiáját őrzi a kunyhó.”¹¹³

A pápua „...férfiak csónakjaikkal a szomszédos törzsek szágóligeteihez vagy halásztanyáihoz eveztek, és az első emberi lényt, akivel találkoztak, akár férfi, nő vagy gyerek volt, agyonütötték. A holttestet a férfiházba vitték, ott a Kaia-imunu [jelképes krokodilfigura] torkába vetették, majd másnap megették.

Az áldozat koponyáját egy szentélyfélében helyezték el. Minden nemzetségnek volt ilyen szentélye a férfiházban.”¹¹⁴

A kannibalizmusnak egy még förtelmesebb változatáról is Hans Damm számol be: „A Digul mentén lakó [pápua] törzseknél a halottat még néhány évtizeddel ezelőtt is teljes díszben, minden szerszámmal egy állványra helyezték, vagy kéreg-, esetleg fakoporsóban a ház tetejére tették. A holttest gyors felbomlása során keletkező folyadékot összegyűjtötték: egy részét a hátramaradottak enivalóval összekeverve megették, a maradékkal pedig bedörzsölték arcukat és testüket.”¹¹⁵

*Új-Írországból „A születésszabályozást úgy gyakorolták ebben a társadalomban, hogy az alsóbb néprétegekből származó gyerekeket hatalmas lakomákon nyársra tűzték és megsütötték, mint a malacot; az anyák pedig jó étvágyal falatoztak, mintha ez volna a világon a legtermészetesebb. Olyan társadalom volt ez, amelyben a varázsló vagy boszorkánymester rábökhetett a **benivel** (bűvös pálcával) bármelyik férfira, és arra kényszeríthette, hogy öngyilkosságot kövessen el az élettelen testre váró főzőgödör előtt.”¹¹⁶*

A Buka-szigeten a menekülő fehéreket „A bennszülöttek foglyul ejtették[...], ötüket nyomban lemészárolták, majd mint a disznót, fölakasztották a fákra, hogy forrázás és nyúzás után elfogyaszthatók legyenek.” Az egyiket élve hagyták, későbbi lakomára tartogatták. Őt „Kezdetben egyik legyilkolt bajtársának megfüstölt húsával és némi szágóliszttel etették csupán.”¹¹⁷

1849-ben Tanoa király a Fidzsi-szigetekhez tartozó Mbau-szigeten nagy ünnepséget rendezett, és harcosai a „Viti Levu mangrove mocsaraiban egy csapatnyi asszonyra bukkantak; lerohanták őket, hogy emberhúst vihessenek haza a falujukba. Tizennégy nőt kezénél-lábánál megkötözve Mbaura szállítottak, hogy a baráti törzsből érkező vendégek tiszteletére rendezendő lakomán »hosszúdisznó-pecsenye« [emberhús] legyen belőlük.”¹¹⁸

1779. febr. 14-én James Cook angol kapitány Hawaiiin egy csónak ellopása miatt meg akarta büntetni a bennszülötteket, akik „...megvadult ragadozó madarakként vetették magukat Cookra; a kapitányt tördőfés érte a nyakán, végigvágódott a földön, vére pirosra festette a

fővenyt. A bennszülöttek ekkor megértették, hogy James Cook mégsem isten; s ezért megölték. Holttestét isteneik szentélyének oltárán darabolták föl, mellcsontját és bordáit vörös tollakkal ékesítették és közszemlére tették, egyéb testrészeit a sziget főnökei közt osztották szét. Cook tisztjei néhány font húst s pár csontot kaptak a meggyilkolt kapitányból, a maradványokat a bennszülött papok nyújtották át.”¹¹⁹

(Itt kell, ha zárójelben is, de megjegyeznünk, hogy az európai szerzők szemérmesen elhallgatják, s csak elvétve, utalásokból lehet gyanítani, hogy az emberhús-evést megelőző trancsírozásnál, és a szemlére való kitevésnél, a nemi szerveket külön gusztálják. Ha a vallás másként nem rendeli, ezeket a szemléket általában nevetség, gúnyolódás, méricskélés, összehasonlítás kíséri, majd a nemi szervet az állatoknak vetik. Vallási rítus esetén pedig termékenység-szimbólumként egyfajta tisztelet övezi, nem fogyasztják el, állatokkal sem etetik meg, hanem áldozatnak hagyják az oltáron vagy eltemetik.)

A húsvét-szigeti Ana Kai Tangata = Emberhúsevők Barlangja rituális áldozóhely volt. Make Make isten kijelölte az adott évre a madárembert. „A madarak ura, Make Make azonban kegyetlen, vérszomjas isten volt, s ezért az új madárember feláldozott neki néhány embert. Itt ölték és ették meg a hívők Make Make isten tiszteletére ebben a kőteremben megtartott ünnepségen a szerencsétlen áldozatokat[...]

Többnyire a hadifoglyokat fogyasztották el, és mivel a húsvét-szigeti törzsek között gyakran volt háború, mindig bőven akadt áldozat, akit megettek. A rang nélküli foglyokat egyszerűen megették, a királyoknak és más vezetőknek haláluk után kivették az agyvelejét, azt megették, hogy semmisse maradjon fenn a **manuból**, abból a természetfeletti mágikus erőből, amellyel a polinéziaiak a nemeseiket felruházták.” (A foglyokat leölésükig a barlangon kívül egy ketrecben tartották, akár az állatokat.)

„...Ez a hely, amely ideiglenesen szálláshelyül szolgált az emberevő lakomák leendő áldozatainak, gyakran készített olyan elképzelésre, hogy a húsvét-szigeti kannibalizmus valamiféle vallási ügy volt. Rapanui lakói azonban azért is megették az embereket, mert ízlett nekik az áldozatok húsa.” A szigeten ugyanis csak patkányok voltak, és „...amiatt is fogdosták az embereket, minthogy más hús nemigen volt.” Az áldozataikat – nőket és gyerekeket egyaránt – szörnyű kegyetlenséggel végezték ki. „...minden emberi testrész közül legjobban a zsírpárnás ujjakat kedvelik.”¹²⁰

Ázsia

Történelmi civilizációk

Henry Savage Landor könyvére hivatkozva, Benedek István írta, hogy Tibetben a tetemet a falu erre a célra kijelölt helyére viszik, ahol előbb állatok prédájára hagyják, majd ezután „...a lámák közvetlenül a test mellé ülnek, és késükkel a még megmaradt húst darabokra vágják. Az első falást a főláma fogyasztja el, utána az imádságot mormoló többi láma eszik belőle, majd a rokonoknak és barátoknak dobják az immár majdnem teljesen lekopasztott csontvázat, akik mohón felfalják az utolsó darabka levakart húst is.”¹²¹

Európa

Az európai társadalmakban a kannibalizmust – a történelem előtti időket és a háborúkat kivéve – a boszorkány egyik praktikájaként tartották nyilván a feudalizmus korától kezdve. Makkai László írta: a boszorkányok „...seprűn, boton lovagolva valamely hegyen vagy elhagyatott helyen tartott »boszorkányszombatokon« parázna és emberevő orgiákat, egyházi szertartásokat parodizáló »fekete misét« rendeznek a Sátánnal, s erőt nyernek tőle gyógyításra, rontásra, oldásra, kötésre.”¹²²

Horvátországból a következő példákat hozta M. Bošković-Stulli: „Nyomozás közben tett vallomások szerint horvát boszorkányok összejöveleiken emberi szíveket metszettek ki, amit azután megsütöttek és megettek.” Vladimir Bayerre hivatkozva megjegyezte, hogy a boszorkányok más alkalmakkor is gyakorolták ezt a „gyászos cselekményt”.¹²³

A boszorkányok nemcsak felnőtteket ettek. A boszorkány „...vesszővel kitépte a gyermeknek a szívét, felszúrta a pálcára, minek következtében a gyermek meg is halt. A boszorkányok megeszik ezt a szívet, majd kihányják...”¹²⁴ Az egyik monda meséjében a „...vő megfigyelte, hogy anyósa, aki boszorkány volt, este hogyan tépte ki saját fiának szívét, hogyan tette azt a tűzhelyre, hogy megsüsse és megegye.”¹²⁵

Dömötör Tekla is említ boszorkány-kannibalizmust: „Guziné a maga lányát ette meg...”¹²⁶ A Schram-féle pörgyűjteményben 1746-ból, Fődi Istvánné sámsoni bába pörében, a tanú hallotta, hogy a sámsoni prédikátor „...mondotta nyilván való Boszorkánynak Fődi Istvánnét, és tulajdon eő ötte meg az Gyermekétt...”^{127*}

* Néhány reális esettől eltekintve, túlnyomórészt a kannibalizmus csak a legendakör által diktált sztereotip vádpontok közé tartozott. Valóságalapja csekély. (A szerk.)

Emberi testrész mint gyógyszer és varázsszer**

Még a 19. században is varázseszközként használták az akasztott ember levágott péniszét, ujjait, csontjait. A betyárok a terhes asszony méhéből is kivágták a magzatot, vagy újszülöttet gyilkoltak meg azért, hogy a *neveletlen* (kis)ujját megszerezzék. Azt tartották, hogy ezzel a sötétben is látnak, és megmutatja nekik a kincsek helyét.

Boszorkányszombatokon a boszorkányok *repülőkenőccsel* bekenték a hónuk alját, hogy ezáltal karjukat szárnyként lebegtetve alkalmas legyen a repülésre. A varázsserejű kenőcsöt így készítették el: „...a boszorkányok a megkeresztelt kisdedek fővetét használják repülő kenőcsnek. A két-három hónapos csecsemő tetemét három nappal haláluk után kiássák a sírból. A kis hullát napokon át pépesre, majd folyékonyra főzik. A csontokat mozsárban törik meg, azután por alakban beszórják a főzetbe, és a kotyvalékot órák hosszat forralják. Ehhez öntik hozzá a mezei fűpárlatot, még egyszer felforralják. A vegyületet hagyják kocsonyára dermedni és kész a kenőcs.”¹²⁸

Az emberi eredetű testrészeket tartalmazó kenőcsök használatával a kannibalizmusnak egy olyan különös módját ismerjük meg, amikor a tetem valamilyen része átalakítva nem *per os* kerül a bekebelezőbe, hanem bőrön át diffundálva jut az emberi szervezetbe.

„A varázslásokhoz, a betegségek elhárításához gyakran használták fel a halottakat, illetve a hozzájuk kapcsolódó misztikus félelmet. A periratok alapján előfordult, hogy egy gyermek tetemét a csontjaiért ásták ki, mert az apró csontokat erszényben hordva meg lehetett előzni a hideglelést.”¹²⁹

„De hogyan készültek az említett porok és kenőcsök? – tette föl a kérdést Pusztay Sándor. – A felhasználásra szánt anyagok előállítására érdekében a boszorkánygyűlésen az emberi csontokat és az agyvelőt rézüstbe rakták főzni egy olyan fűvel együtt, amelytől a csont lágy lett.

A puhára főtt csontból mérgező hatású kenőcsöt csináltak...”¹³⁰

„Az élő állatokat deszkán felaprították és régi edényekbe dobálták. A keverékhez hozzáadták a kiásott emberi csontokat és agyvelőket, majd az egészet föltették a tűzre és addig főzték folytonos kavargatás közben, amíg az ördög ki nem jelentette, hogy már eleget főtt. Ezután deszkákra vagy tetőcserepekre öntve száradni hagyták a kéménykiürtőben vagy a napon.”¹³¹

** A gyógyszerészet történetének talán legbizarrabb korszakában, a 16. században kapott lábra az a hit, hogy az ember leghatásosabb gyógyszere magából az emberből nyerhető. Az ilyen típusú „készítményeket” szokás szennypatikának nevezni. (A szerk.)

Fónagy István az ókori Plinius természetrajza alapján mutatta be az orvostudomány mágiával is összefüggő gyakorlatát. *Nyavalyatörés ellen hatásos szernek „...a combcsont velőjét és a gyermekagyat ajánlják.*

Foghús vagy fogfájás ellen a leghatásosabb, ha meggyilkolt ember fogával piszkáljuk saját fogainkat. Az akasztott ember koponyájából olyan pirulákat készíthetünk, melyek veszett kutyák harapásától óvnak.

[...] *Keresztre feszített ember haja a négynapos láz ellen kiváló szer...*”¹³²

D. Attenborough az írta, hogy Madagaszkár szigetén a nők a halott szemfedőjéből darabokat vágnak le meddőségük gyógyítására.¹³³

FEJ- ÉS KOPONYAKULTUSZ, AZ EMBERI TESTMARADVÁNYOK MUTOGATÁSA

Az emberi maradványok régészeti, antropológiai meghatározásánál döntő fontosságú, hogy a koponya vagy néhány fontosabb részlete ismert, és vizsgálható legyen. Azoknál a Hominida leleteknél, amelyeknél nem volt koponya, általában nem lehetett pontosítani, hogy korai elődünk a fejlődésnek milyen szintjén tartott.

A koponyának az ember életében és halálában egyaránt különleges szerep jutott. Olyan, akár egy kép negatívja, benne van az egyéniség, a személyiség. Az arcvonások – főleg az antropológus számára – többnyire fölismerhetők. Jól tükrözi a halál ijesztő valóját, amint az üres koponyaüregek tátognak, ásítanak felénk. A koponya egyedül is képes képviselni az egész egykori embert. A koponyában lakozik a szellemiség, az ész, az értelem, az intelligencia, az alkotókészség, a központi idegrendszer legfőbb részeként irányító agyközpontunk, amely ma is utánozhatatlan élő „számítógép”.

A koponyakultusz – bármilyen különösen hangzik is – már az életben elkezdődik, amikor a kisgyermek koponyáját részben divatból, részben kiváltságot jelképező megfontolásból fászlizzák, lapos falapok közé szorítják és torzítják. Több kultúrában elterjedt szokás volt, így pl. az ókori Egyiptomban vagy az inka fejedelmi családoknál. Bóna Istvánt idézzük egy példa erejéig: *„A keletről, az alánokkal, majd hunokkal elterjedt mesterséges koponyatorzítás gyakori volt az V. századi gepidák körében, de a VI. századra eltűnik ez a különös »divat«.*”¹³⁴

A koponyaábrázolás mint szimbólum szerepel, de jelkép is, ikonértékű, varázsjellegű fölhasználása szintén ismert.¹³⁵ Mint tárgyat is hasznosítják. Láttunk már koponyatetőből

készült serleget és galambitatót egy vásárhelyi tanya padlásán¹³⁶. Iparművészeti tárgyak körében is találkozunk vele. Magyary-Kossa Gyula koponyát ábrázoló, ún. halálfejés „méregtartó gyűrűket” mutat be könyvében a Cluny múzeumból.¹³⁷ Mint láttuk, a koponyában lévő agyvelő a kannibalizmusban a legfontosabb szervet jelenti. Nem véletlen, hogy az emberré válás óta szerte a világon mindenütt kialakult a fej- vagy koponyakultusz.

A koponyakultusszal párhuzamosan a legtöbb kultúrában ismert az emberi csontváz részeinek gyűjtögetése, a velük való foglalatosság és mutogatásuk szokása. Nem mentes ettől a „művelt” Európa sem. Kontinensünkről elképesztő példákat láthatunk a mai napig is.

A koponya és az emberi csont bekerült a művészetekbe is. Föltűnnek versekben, balladákban, mesékben, festményeken, rajzokon, a szobrászatban, még a sírkőfaragók munkáin is. Az emberi csontokat az állati tetemmaradványokéhoz hasonlóan alkalmazzák használati tárgyként és kultikus eszközökként, pl. talizmánokként is. Az egyes észak-amerikai indián törzsek harcosainak nyakában viselt varázscsaskóban vagy *kini-kinikes* batyuban – többek között – szokás volt valamelyik ősök csontdarabkáját őrizni.

Ebben a fejezetben tárgyaljuk a *skalpok*at is, mint a fejkultusz különös relikviáit. Elterjedt volt az egész amerikai kontinensen, és az ázsiai puszták ókori lovas nomád szkítáinál; de egyes törzsek hajás fejbőrt nyertek a csendes-óceáni szigetvilágban a platformra kitett tetemekről is.

Végezetül itt kell szólnunk az amulettként vagy varázseszközként használt és mutogatott emberi végtagokról, legyenek azok füstölt kézfejek, ujjcsontok vagy akár koponyák.

Ezekről a jelenségekről K. Birket-Smith összefoglalóan így ír: „*A tulajdonképpeni fejvadász-térségeken kívül az elesett ellenség levágott fejének hazavitele, valamint a halott rokonok koponyájának a megőrzése általánosan elterjedt szokás volt Szudánban, Óceániában és az északnyugati parttól az Amazonas vidékéig Amerika nagy területein. Mexikóban és Kolumbiában gyakran az egész lenyúzott bőrt megőrizték, míg Ecuadorban a zsivarók megelégszenek a fej bőrrel, amelyet addig szárítanak és füstölnek, amíg összeszorított ököl nagyságúra zsugorodik.*” A szkíták a skalpokat a „...lovuk kantárjára függesztették, a koponyából pedig ivóedényt készítettek.”¹³⁸

M. Stingl a scalp fogalmát ekképp magyarázta: „*Ez az a szó, amelyet mindnyájan ismerünk az indiántörténetekből. Kegyetlen háborús szokás volt, hogy a megölt ellenséges harcosnak lenyúzták a fejbőrét, hajával együtt. Néha eleven hadifogollyal is megtették[...]* Általános az a vélemény, hogy a skalpolás az észak-amerikai indiánok kizárólagos szokása. Ez a vélemény alapvetően téves. Elsősorban nem minden észak-amerikai indián törzs űzte a skalpolás szokását, hanem csak némelyik. Így például az irokézek és különösen a préri-

indiánok. Másodszor a skalpolás egyáltalán nem valami tisztán »indián találmány«. Így például már az ókori szerzők is feljegyzik ezt a szokást a dél-oroszországi szkítáknál.”¹³⁹

Amerika

Történelmi civilizációk

A Yucatan-félszigeten, a maja Chichén Itza városában van „A Tzompantli, avagy a Koponyák fala – amiben az isteneknek feláldozottak koponyáit gyűjtötték össze – hátborzongató látvány kőbe faragott, emberi szíveket marcangoló sasfiguráival és tollaskígyó-díszítésével[...] A Csontok Házának nevezett piramis mélyén egy természetes sziklaüregben áldozati ajándékokat és emberi csontokat is találtak.”¹⁴⁰

Az inkáknál „Kukoricatörés idején a hegyekben minden évben a város terén földbeszúrt két rúd körül ünnepeltek az indiánok. Olyan magas volt ez a két rúd, akár a hajóárbc, és emberfejekkel díszítették. Amint elhelyezték a rudakat, a lakosság csoportonként, énekelve és kiáltozva felvonult a térre, és az említett fejekre nyilazott. Ezután a papok a rudak elé egy bálványt helyeztek, és annak egy indiánt meg egy lámát áldoztak fel. Az áldozatok vérével befestették a bálványt. Beleikből és szíviükből pedig a jövőt olvasták ki...”¹⁴¹

A fejkultusz egyik különös relikviája az emberi fejbőről készült *skalp*. „A skalpot, mint értékes trófeát, természetesen huzamosabb időn át meg akarta őrizni az indián, ezért a friss skalpokot először ráhátra feszítették. Lehántolták róla a zsírt, és azután kiszárították. Majd a kész skalpot rajzzal és tollakkal díszítették. A skalpokat vagy egyes részeit különösen a haját, ruhájukon viselték a harcosok, hogy ezzel is bizonyítsák bátorságukat. Esetleg wigwamjukra [sátorkunyhójukra] szegezték.”¹⁴²

A huasztékok 1519-ben, majd 1521-ben ütköztek meg a konkvisztádorokkal. „Amikor ezt követően a spanyolok győzedelmesen bevonultak a huaszték templomokba, hogy azokat kifosszák – azt gondolták, hogy itt hasonlóan gazdag kincseket találnak, mint amilyenekre Tenochtitlanban bukkantak –, legnagyobb meglepetésükre az egyik szentélyben csak azoknak a spanyol katonáknak kiszáradt skalpjait találták, akiket a huasztékok két évvel azelőtt legyőztek.”¹⁴³

A mai Mexikóban a halottak napja körül a boltok, piacok, utcai árusok különféle halállal kapcsolatos, szuvenir-jellegű tárgyakat forgalmaznak: „...cukorból és kenyérből formált koponyákat is árulnak. Színes műanyag hajjal, bajusszal ellátott, csillogó üvegszemű, sőt szemüveges, teljes fogsorral vigyorgó műanyag koponyákat árulnak talizmánnak [...] ünnepségeken is – nemcsak halottak napján – igen kedvelt a koponyaálarc.

A mexikói gyermekek szívesen játszanak csontvázakkal, koponyákkal, halottakkal[...]

Számunkra elképesztő játékok jelennek meg halottak napja alkalmából a mexikói piacokon. Agyagból formált apró koporsó, benne színes papírhalott: felöltöztetett csontvázbabák[...] A nyilvános szórakozóhelyek bejáratát virággal, színes papírral és koponyákkal díszítik.”¹⁴⁴

Törzsi kultúrák

A skalpolás és a fejbőr-kikészítés hírhedt gyakorlói a dél-amerikai *jivaró* indiánok voltak. Két fontos leírás is megőrizte módszerüket.

L. Clark a *jivaró* indiánokról írta: „*Derekukon zsugorított fejek hajtincseiből sodort ijesztő harci trófeaövek lógtak.*”¹⁴⁵

„*Egyes törzsek, elsősorban a harcias jivarók áldozataikat megcsonkítják, fejüket levágják, majd megnyúzzák. A bőrt összevarrják, aztán a fejet hosszú hajánál fogva forró vízbe lógatják, és megfőzik. Az ajkakat és a szemek nyílását összevarrják, így a trófea megőrzi eredeti alakját, s így egyben annak is elejét veszik, hogy a fejben lakozó »ellenséges szellem« esetleg kiszabadulhassék. Ezután a fejben forró homokot rázogatnak, s hosszú hetekig egy zárt cserépedényben tartják, ahol a bőr lassan megszárad, s nagyobb ököl nagyságúra zsugorodik össze, de az arcvonások teljesen megőrzik eredeti jellegüket.*”¹⁴⁶ Ezeket a *tszantsza*-fejeket [ma használatos kifejezéssel: „*zanza*”(a szerk.)] varázsesszököként és harci zsákmányként kezelték.

A másik skalpkikészítő eljárás leírását L. Clarktól idézzük: a *jivaró* „*A zsákmányolt fejeket bonyolult mágikus előírásoknak megfelelően készítik ki, így lesznek belőlük tszantszák – az Amazonas-vidék zsugorított fejei.*

A fejeket először is megnyúzzák, bár ezt a műveletet gyakran már a mészárlás helyszínén elvégzik, nehogy a bőr közben összeszáradjon. A nyúzásnál a bőrt olykor hátul felhasítják, hogy a koponyát könnyebben ki lehessen emelni.

A koponya kiemelése után a bőrt összevarrják. Azután a fejet hosszú hajánál fogva forró vízbe lógatják és megfőzik. Az ajkakat három függőleges, három-négy hüvelyk hosszú tüskével összetűzik és pálmarral átkötözik. Így a fej megőrzi eredeti alakját, és ez a kikészítési mód egyben annak is elejét veszi, hogy a benne lakozó rosszindulatú szellem a fejedés ellen áskálódhassék.

Ezek után a fejben forró homokot rázogatnak ide-oda. Ez a hosszú és unalmas munka hetekig, sőt hónapokig tart, mert nem szabad elsietni. A zsugorítás ideje alatt a fejet köcsögben tartják, és csak akkor veszik onnét elő, ha újabb forró homokos kezelésre van szükség. Most

azután a bőrt belül letisztogatják, kívül forró kővel kivasalják, és ujjaikkal megformálják. Ilyen módon eltávolítják róla a zsírt és a tszansza lassan, lassan megszárad, merevvé, vékony héjúvá, mumifikálttá válik. Bár a fülek kissé hosszúak maradnak, amolyan boxolófülek lesznek, de az arcvonások teljesen megőrzik eredeti, emberi jellegüket. A fejet azután feketére festik. Az ajakba szúrt tüskéket eltávolítják, a három lyukpárba pálmárokat fűznek, amelyek aztán az ajkáról fityegnek alá. Ugyanakkor a fejet rendszerint fel is díszítik, a homlok köré tollakat vagy majombőr-szalagokat fonnak.”¹⁴⁷

Ezek után misztikus szertartások következnek a megmunkált zanzával, amelyek során a fejből kiűzik a lelket. „Csodálkozva láttam – írta L. Clark –, hogy e ceremónia után a tszantsza a jivarók szemében minden értékét elveszti. Az öreg cserépedénybe gyömöszölték, majd feltették a ház zsuppmennyezetére. Lelkétől megfosztva a trófeának immár nem volt semmi értéke!”¹⁴⁸

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Ausztráliában „Az európaiak odvas fákból álló hullákat is találtak. A holttestet egy év elteltével a koponya eltávolítása után elégették. A koponyát egy ideig amulettként hordták, később pedig a koponyatemetőbe vitték, ahol levelekkel és fakéreggel takarták be. Koponyákon kívül csípőcsontokat és állkapcsot is hordtak amulettként állatbőrbe varrva a nyakukban. Találtak égett csontmaradványokat is a sírhelyeken; ilyen esetekben a hamvasztást nyilvánvalóan a temetési szertartás előtt hajtották végre. Jellegzetesek a sírhalmokra állított, kis kéregfedelű kúptetők, amelyek rendeltetése valószínűleg az volt, hogy a halotti léleknek szállást adjanak[...] Fegyvereket és táplálékot valószínűleg nem temettek halottaik mellé.”¹⁴⁹

Új-Guineában, a Mizio-völgyben „...egy régi temetőre bukkantunk – írta J. Bjerre –, amelyet már hosszú évek óta nem használtak. A sírok csak koponyákat tartalmaztak, egyéb csontokat nem...”¹⁵⁰

„Aki szellemektől vagy bármely, varázslatot űző személytől fenyegetve érzi magát, az oly módon is megmenekülhet a veszedelemtől, hogy egyik közeli rokonának a koponyáját kiássa a sírjából, megtisztítja, és a házában vagy attól nem messze őrzi. Az elhunyt rokon koponyája, azaz a szelleme meg fogja óvni attól az ismeretlen veszélytől, amely nyugtalanítja.”¹⁵¹

„...egy csoport férfi vonult két emberi koponyával a szertartásházhoz – írta J. Bjerre –. És a kunyhó előtt letették a koponyákat, amelyek közül az egyiket háromszögletű, vörös kultikus paróka díszített. A másikat oldalt egy kis állványra helyezték. A koponyák a törzs hajdani vezető embereié voltak, és azért helyezték el őket a szertartásház előtt, hogy szellemüket megörvendeztessék az ünnepeken való részvétel lehetőségével.”¹⁵²

A pápuáknál „Sok helyütt bizonyos idő elteltével a halottak koponyáját – többnyire a hivatalos ünnep után – kiássák, megtisztítják és lakóházban helyezik el. Igen gyakori az is, hogy a koponyát agyaggal élethű képmássá alakítják, melyen a szemet kagyló vagy csigaház jelzi. A koponyára valódi haját ragasztanak. A Sepik mentén az így kidolgozott koponyákra ráfestik még azt a harci díszet is, melyet a halott életében hordott. Ilyen kivételes bánásmódban elsősorban azoknak a kiváló személyiségeknek a koponyái részesülnek, akik a faluközösségben fontos szerepet játszottak. A koponyákat azután a szertartási házban, festett deszkákon sorba rakják. Ételt és italt – s ez igen jellemző – tesznek eléjük, hogy semmiben se szenvedjenek szükségét. E koponyákhoz fordulnak a hozzátartozók gondjaikkal és kívánságaikkal; a »halott« számukra még jelen van, tőle várnak segítséget. De a Pápua-öböl környékén élő törzsek körében arra is találunk példát, hogy a koponyatiszteletnél – ahogyan ezt a szokást nevezik – a félelem érzése túlsúlyba kerülhet. Itt ugyanis a koponyát ismét a földbe ássák, ezzel a nyomatékos intéssel: »Ne térj többé vissza!«¹⁵³

Érdekes, hogy az egyszerű törzsi társadalomban is milyen jelentőséget tulajdonítanak a vagyonnak, amely a halálon túli bánásmódra szintén hatással van. „A szegényeket alig egyméter mély gödörbe temetik el. A tehetősebbek halottaikat egy gödör fölé helyezett farácsra teszik, s a holttestet ággal és levéllel fedik be. Bizonyos idő múlva a csontokról lekaparják a még rájuk tapadó húscsapatokat – ezeket a gödörben temetik el –, majd a csontokat levélbe göngyölik és a nemzetség közös temetőjében helyezik örök nyugalomra. Csak a nemzetség gazdag tagjainak, elsősorban a nemzetségfőknek a koponyái részesülnek különleges elbánásban. Ezeket kenőccsel kenik be és befestik, bár nem alakítják arcformára, majd egy kis, toronyszerű házacszkában helyezik el.”¹⁵⁴

A Yuat vidék maramba pápuáinál tapasztalt személyes élményéről így számolt be H. Damm: „Woalam nehézkesen felállt és lassan bement a kunyhóba. Hamarosan ismét megjelent, kezében feleségének koponyája. Nemrégiben kiásta, megtisztította és tervének megfelelően rendbe hozta. Eljutott hát idáig is! Gondosan ráhúzta a koponyát a fapöcökre. Most már valóban készen volt a mű.

Napokon és heteken keresztül állott az asszony képmása Woalam kunyhója előtt. Csak amikor lakomával és tánccal megülték a halotti ünnepet, került vissza a koponya végleges nyugvóhelyére, a sírba.”¹⁵⁵

Új-Írországból (Melanézia) „...az erdő rejtett zugában az óriás Tridacna-kagyló héjából készült tálat helyeztek el, ebbe beletették a halott koponyáját és vizet töltöttek hozzá. A koponyában még meglévő **mana** hozta meg azután az annyira kívánt esőt.”¹⁵⁶

A tetemekről szólva, „*Ha földbe tették őket, akkor a koponyát exhumálni kellett; Új-Kaledóniában ezt a munkát oly módon könnyítették meg, hogy a halottat guggoló helyzetben temették el, úgy, hogy feje közel volt a föld felszínéhez. A koponyát megtisztították a még rátapadó húscsapatoktól, és olykor – például Közép-Új-Írországon és Simbo-szigeten – agyaggal vagy gyantával portréfejjé formálták. Az Új-Hebridák egyes szigetein a magas rangú suque-tagok koponyáit fűből vagy rőzséből készített babákra tették, s ezek ijesztően élő látványt nyújtottak. A koponyákat ezután házikókban vagy sziklahasadékokban helyezték el. A Salamon-csoport egyes szigetein fából faragott halakban vagy oszlopokon álló kis házikókban őrizték őket; ezzel a szokással az Új-Hebridákon is találkozunk.*

A koponyáknak ételáldozatot mutattak be, elébük tárták a különleges kívánságokat, röviden: úgy bántak velük, mintha élő emberek volnának.”¹⁵⁷

Egy halotti ünnepen Új-Írországon különös kultikus tárgy játszott szerepet: „...*óriási pálcikákból összeállított korong, melynek közepén nyílás volt, szélére pedig azonos anyagból készült gyűrűt erősítettek. Hatalmas virághoz hasonlított, valójában azonban a napot ábrázolta. A halotti ünnep alkalmával az elhunyt koponyáját a nyílásba helyezték és a napszimbólummal együtt elégették.*”¹⁵⁸

Az új-guineai boszavik szokásai közé tartozik, „...*hogy a megölt ellenség fejét levágják, és a koponyába élő hernyókat helyeznek – hízalás céljából. Azután megfőzik a koponyát, és megeszik a hernyókat. Másik szokásuk, hogy feloszlóban lévő holttestbe nyilakat lőnek, és addig hagyják a hullában, amíg a hegyük méreggel telítődik. Sok asszony nyakában levágott kéz fityeg amulettként.*”¹⁵⁹

A Bismarck-hegység és a Schröder-hegység közötti területen élnek az új-guineai pigmeusok. Egy napon „*Észrevettem a tömegben egy öt-hat éves kislányt, akinek a mellén amulettként egy levágott, megfüstölt gyermekkéz lógott, a nyaklánc pedig egy felnőt kezének ugyancsak megfüstölt ujjperceiből állt. Azt mondták, hogy a kéz a kislány bátyjéé volt, akit vagy egy évvel azelőtt megtámadtak és megöltek. Azzal, hogy a kezét amulettként viseli, bizonyítja a halott fiú szellemének, hogy még mindig gondol rá. Az ujjpercek más rokonoktól származtak. Később láttam egy idősebb özvegyet, aki férjének kezét viselte amulettként*” – számol be tapasztalatairól Bjerre.¹⁶⁰

„*Huri orvosságosember »Trópusi sisakja« [parókája] törzse elhunyt tagjainak hajából készült.*”¹⁶¹

Az Új-Hebridákon „...a halott alsó álkapcsát védőamulettként magukkal hordták, vagy a dárda hegyét a halott csontjából készítették, esetleg a karcsontot húzták a dárda végére, hogy ezzel is növeljék a fegyver hatóerejét.”¹⁶²

A koponya és az egyes végtagsontok mágikus erejét másutt is kihasználták: „...a Rarotongától hatszáz mérföldre északra fekvő Manakiki-sziget halászhajói egy tekintélyes halott koponyáját kosárba helyezve a csónakba tették; ha vihar támadt, a koponyát kivették a kosárból, és jó időért fohászkodtak. Kezet és lábat is használtak erre a célra.”¹⁶³

B. Malinowski a melanéziai szigetvilágban azt tapasztalta, hogy a tetem „...koponyáját, állkapcsát, kar- és lábcsontjait és haját a rokonok elviszik, és felhasználják mint mésztartót, nyakláncot, illetve mésznyaló lapátkát.”¹⁶⁴

M. Stingl a Húsvét-szigetek halottas barlangjairól így írt: „A rapanui barlangok nyugalmát nem sikerült biztosítani a halottaknak, a csontvázaknak. Annak a királynak, a hatalmas Nga Arának, aki itt annyira érdekel engem, koponyáját ellopták a Miru nemzetségbeli rokonai, akik abban a hitben éltek, hogy az elhunyt uralkodó feje nagy baromfibióséget biztosít számukra.

Az itt – a Hanga Kivi Kivi barlangban – fekvő halottak csontjai kevésbé magasztos célokat is szolgáltak. A halottak bordáiból és egyéb csontjaiból horgokat és más hasznos eszközöket készítettek maguknak életben maradt testvéreik, fiaik és unokáik.”¹⁶⁵

Amikor T. Heyerdahl norvég utazó a Húsvét-szigetek egyik családi barlangjába leereszkedett, és a zseblámpáját bekapcsolta „...két csillogó fehér koponyát pillantottam meg a lábaimnál – írta –. Az egyiknek a homlokán rézrozsda-foltot vettem észre, és mindkettőnek a feje tetejéből vészjóslóan állt ki egy fekete obszidián dárdahegy.”¹⁶⁶

„Az Andaman-szigetiek a halottak koponyáit amulettként a nyakuk körül viselik[...] A koponyát rendszerint megőrzik; sőt az Új-Hebridákon a bennszülöttek életnagyságú képmásokat készítenek, az elhunyt főnökök koponyáit ezekre erősítik, és a szobrokat gyűlésházaikban állítják fel.”¹⁶⁷

Ázsia

Történelmi civilizációk

Az ókori Kínában „Gyakori volt az emberáldozat, de csak meghatározott rítusokkal kapcsolatban [...] háborúban egy foglyot öltek meg és vérével kenték meg a harci dobokat; hadjáratokból hazatérve a hadifoglyokat az ősöknek vagy földistennek áldozták fel, s fejüket

vagy füleiket, a megölt ellenség fejeivel és füleivel együtt az ősök templomának bejárata előtt eltemették...”¹⁶⁸

Európa

A koponya és az egyéb emberi csontok, tetemmaradványok mutogatásában Európa is jelentős szerepet játszott. Még azt sem mondhatjuk el, hogy kevésbé volt véres, iszonyatos, tetemgyalázó, mint a más kontinenseken gyakorolt szokások.

Földrészünkön a koponyakultusznak egyik korai nyomát a dél-franciaországi Roqueper Tuse-ban feltárt kelta szentély kőoszlopai őrizték meg. A mennyezetet tartó oszlopokba koponyaalakú fülkéket faragtak, és ezekbe helyezték el a koponyákat. A csontváz többi részét itt nem mutogatták.

„A halottak látványa, akiknek csontjai a temetők felszínén virítottak, mint a koponya a *Hamlet*ben, éppúgy nem érintette mélyebben az élőket, mint saját haláluk gondolata.”¹⁶⁹

Annál inkább a látványosságra alapoztak a csehországi Hutná Hora, Sedlec nevű külvárosában, az 1304-ben épült öthajós cisztercita gótikus templomhoz tartozó kápolnában, ahol egy különös osszárium látható. Állványokon kaptak helyet az itt elhalt szerzetesek letisztított koponyái. A csöves végtagscsontok, főleg a combcsontok füzérekben, girlandszerűen lógnak a mennyezet alatt. Kisebb-nagyobb csontokból készültek a morbid csillárok is, amelyeket koponyák díszítenek.

Szombathy Viktor írta: „A kolostor-kápolna pincerésze kissé morbid, de igen híres láttnivaló: ezer és ezer csontvázrész, koponyát illesztettek össze csillárokká, oszlopokká, címerekké s egyéb borzalmat keltő »művészi alkotásokká«. Borzong a látogatók háta, de azért mindenki megnézi a csontházat.”¹⁷⁰

A középkori francia templomudvar kerített és négyszögletes. Egyik oldala maga az épület fala, a másik három pedig árkádos, és osszáriumokat rejt. Ph. Ariès ezt így mutatta be: „A galériák fölött vannak a csontkamrák, ahol a koponyák és a csontok művészi el vannak rendezve.” A 18. sz. közepén már pl. Rómában a kapucinusok templomában, a della Orazione e della Morte templomban „csupa apró csontokból szerkesztett csillárokat és díszeket”¹⁷¹ láthatunk. Visszatérve a párizsi temetőkre, megjegyezte, hogy a szegények régebbi tömegsírait fölnyitották, és a „száraz csontokat a csonttárakba szállították.”¹⁷²

A középkori „...párizsi Innocents [Aprószentek] temetőben a 15. században »van egy nagy temető, amelyet csontkamráknak nevezett házak zárnak körül, amelyekben a holtak fel vannak halmozva.«”¹⁷³

Huizinga ugyanerről a temetőről így ír: „A szünet nélkül folyó temetések és exhumálások dacára a temető nyilvános sétatér, sőt találkahely. A csontkamrák előtt boltokat nyitottak, az árkádok alatt prostituáltak kellették magukat. A templom egyik oldalában egy remetenőt falaztak be. A barátok idejöttek prédikálni, és innen indultak el a körmenetek. Egy gyerekekből álló körmenet [...] a temetőben gyülekezett, innen vitték gyertyával a kezükben az egyik aprószentet a Notre-Dame-ba, majd visszahozták a temetőbe. Még ünnepi lakomákat is rendeztek itt, annyira hozzászórtak az iszonyathoz.”¹⁷⁴

A magyar középkori templomok köré is rendszeresen építettek cintermet és osszáriumot.

A katolikus „...oltárok java része koporsóformájú, s valamennyi rejt magában egy-egy darabot valamely szent földi porhüvelyéből ereklyeként.”¹⁷⁵ Budapesten, a Szent István Bazilikában őrzik, és körmeneteken hordozzák, mutatják első királyunk mumifikálódva megmaradt jobb kézfejét.

Amikor a magyar származású Jeszenszky Jánost [Jessenius], a prágai egyetem rektorát 1621. máj. 17-én halálra ítélték, majd kivégezték, testét felnégyelték. „Fejét – úgymint tizenegy társáét – a Prága-óvárosi híd mellett levő toronyra, a »Brünckenturm«-ra tűzték.”¹⁷⁶ A csatákban levágott fejek dárda hegyére, kopjára, karóra tűzése már az ókorban is ismert volt. A török hódítók rendre alkalmazták. A csatákban megölt ellenség levágott fejét kocsiszám küldözgették a legyőzött hadvezéreknek. Elrettentésül Dózsa György fejét az országban több helyen kellett mutogatni. (Szegeden, valószínűleg a mostani Mátyás téren temették el, ahol az egykori középkori temető volt.)

KÜLÖNÖS ÖSSZEFOGLALÁS

Az emberi élet mindig függvénye a pusztulásnak. Az élet fensége a halott nyugalmanak tiszteletben tartásával bontakozik ki. Az élet jövője a halál fönségének elfogadásával fejlődhet. Nem a halál ellen kell küzdenünk, hanem az értékes élet minél tartalmasabb és hosszabb megtartásáért.

IRODALOM

A köztes lét könyvei. Tibeti tanácsok haldoklóknak és születendőknak. Budapest, Európa, 1986.

(Ford.: Kara György.)

ARIÈS, PHILIPPE: *Gyermek, család, halál. Tanulmányok.* Budapest, Gondolat, 1987.

ATTENBOROUGH, DAVID: *Madagaszkár állatparadicsoma.* Budapest, Táncsics, 1969.

BARABÁS MIKLÓS: Gyilkosság a Leman-tó partján. Száz éve halt meg Sissi, a magyarok királynéja. *Délvilág*, 1998. szept. 11. 11.

BENEDEK ISTVÁN: *Tibeti orvoslás és varázslás.* Budapest, Gondolat, 1987.

BENEDEK ISTVÁN: Elmélkedés a Tibeti Halottaskönyvről. In: *Tibeti Halottaskönyv.* Budapest, Háttér, 1991. 5-21.

BJERRE, JENS: *Vad Új-Guinea.* Budapest, Gondolat, 1973.

BIRKET-SMITH, KAJ: *A kultúra ösvényei.* Budapest, Gondolat, 1969.

BÓNA ISTVÁN: *A középkor hajnala. A gepidák és a longobardok a Kárpát-medencében.* (Hereditas-sorozat). Budapest, Corvina Kiadó, 1974.

BOŠKOVIĆ-STULLI, MAJA: Horvátországi boszorkányperek és boszorkánymondák. *Ethnographia*, 101. évf. 1990. 3-4. 494-513.

BURENHULT, GÖRAN (főszerk.): *A kőkori világ. Vadászó-gyűjtögetők és korai földművelők. Az ember képes története.* Budapest, Officina Nova és a Magyar Könyvklub közös kiadása, 1998.

CLARK, LEONARD: *A folyók keletnek tartanak.* Budapest, Gondolat, 1969.

CONI, NICHOLAS - DAVISON, WILLIAM - WEBSTER, STEPHEN: *Öregedés.* Budapest, Petit, 1994.

DAMM, HANS: *Kanaka. A Déli-tenger népei.* Budapest, Gondolat, 1961.

DAVIES, PAUL: *Isten gondolatai. Egy racionális világ tudományos magyarázata.* Budapest, Kulturtrade, 1995.

Délvilág. Szegedi kiadású Csongrád megyei napilap.

DISSSELHOFF, HANS DIETRICH: *Varázskövek az inkák földjén. Régészeti kutatásútak Peruban.* Budapest, Gondolat, 1972.

DÖMÖTÖR TEKLA: A bábaboszorkány. In: *A magyar nép hiedelemvilága.* Budapest, Corvina, 1981. 126-134.

ELKIN, ADOLPHUS PETER: *Ausztrália őslakói.* Budapest, Gondolat, 1986.

FALK-RÖNNE, ARNE: *A déli tenger hét hulláma.* Budapest, Gondolat, 1978.

FRÉDÉRIC, LOUIS: *Japán hétköznapjai a samurájok korában 1185-1603.* Budapest, Gondolat, 1974.

- GERNET, JACQUES: *Kína hétköznapijai a mongol hódítás előestéjén 1250-1276*. Budapest, Gondolat, 1980.
- GEROL, E. HARRY: *Inkák tündöklése és bukása*. Budapest, Gondolat, 1965.
- HEYERDAHL, THOR: *Aku-Aku. A Húsvét-sziget titka*. Budapest, Gondolat, 1963.
- Hindu halottas könyv, Pretakalpa. Budapest, Trivium, 1994.
- Hirosima – Nagaszaki. Bilda Dokumento Pri La Atombombado. (Hirosima – Nagaszaki. Képes dokumentáció az atombombázásról.) Tokyo (Japán), Eldon – Komitato por Hirosima – Nagaszaki (Hirosima – Nagasaki Kiadói Bizottság), Komitato de Japanaj Civitanoj (Japán Polgári Bizottság), 1978.
- INOTAINÉ BONIFERT MÁRIA: *Az aranyrög tetején üldögélő koldus*. Budapest, Gondolat, 1979.
- JAMANDZSI, MASZARONI: *Japán. Történelem és hagyományok*. Budapest, Gondolat, 1989.
- JÁRAINÉ KOMLÓDI MAGDA: *Kukoricaisten gyermekei*. Budapest, Gondolat, 1984.
- KALICZ NÁNDOR: *Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon*. (Hereditas-sorozat.) Budapest, Corvina, 1970.
- KARAS', ROMUALD: *Az Éden felderítése*. Budapest, Gondolat, 1979.
- KÁKOSY LÁSZLÓ: *Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest, Gondolat, 1979.
- KÁKOSY LÁSZLÓ – VARGA EDITH: *Egy évezred a Nílus völgyében*. Budapest, Gondolat, 1970.
- KOMÁROMY ANDOR: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1910.
- KUNT ERNŐ: *A halál tükrében*. Gyorsuló idő sorozat. Budapest, Magvető, 1981.
- KUNT ERNŐ: Temetkezési szokások. In: *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. (Főszerk.: Dömötör Tekla, Szerk.: Hoppál Mihály.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 67-101.
- K. V.: A „sátán kezével” öló csongrádi anya. Kiásta és megfürdette a tetemet. *Délvilág*, 1998. szept. 12. 7.
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: *Szomorú trópusok*. Budapest, Európa, 1973.
- MAGYARY-KOSSA GYULA: *Magyar orvosi emlékek 1-4. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. Budapest, A magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat megbízásából kiadja az Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1: 1929, 2: 1929, 3: 1931, 4: 1940.
- MAKKAI LÁSZLÓ: A középkori magyar hitvilág problematikájához. *Ethnographia*, XCIV. évf. 1983. 1. 106-116.
- MALINOWSKI, BRONISLAV: *Baloma. Válogatott írások*. (Vál.: Bodrogi Tibor, Ford.: Bónis György és Ecsedi Csaba.) Budapest, Gondolat, 1972.

- MASPERO, HENRI: *Az ókori Kína*. Budapest, Gondolat, 1978.
- MORRIS, DESMOND: *Az emberállat. Személyes vélemény az emberi fajról*. Budapest, Magyar Könyvklub, 1997.
- NAGY KÁROLY: *Tibeti reinkarnációk*. Budapest, Magyar Távirati Iroda Kiadója, 1987.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ: *Angol - magyar szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. II. k.
- PUSZTAY SÁNDOR: *Szerelmi varázslás. Boszorkányos praktikák*. Budapest, General Press, Policoop Kiszövetkezet, 1990.
- RÓHEIM GÉZA: *Magyar néphit és népszokások*. Budapest, Universum, 1925.
- RÓHEIM GÉZA: *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. (Válogatta: Verebélyi Kincső) Budapest, Gondolat, 1984.
- SCHRAM FERENC: *Magyarországi boszorkánypercek 1529-1768*. 1-3 kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982-1983.
- STINGL, MILOSLAV: *Indiánok tomahawk nélkül*. Budapest, Gondolat, 1970.
- STINGL, MILOSLAV: *Az utolsó paradicsom. Polinézia a múlt és jövő határán*. Budapest, Gondolat, 1975.
- STINGL, MILOSLAV: *Keresztül-kasul Mikronézián*. Budapest, Gondolat, 1979.
- SZABÓ JÁNOS: *Öt évszázad fekete krónikája*. Sopron, Soproni Pitaval, 1988.
- SZENTI TIBOR: *A tanya*. Budapest, Gondolat, 1979.
- SZENTI TIBOR: *Parasztvallomások*. Budapest, Gondolat, 1985.
- SZENTI TIBOR: Paráznák II. *Orvostörténeti Közlemények*, 133-140. (1991-1992.) 171-216.
- SZENTI TIBOR: Paráznák III. A bábák. *Orvostörténeti Közlemények*, 145-146. (1994.) 79-119.
- SZENTI TIBOR: *A halál*. (Nővérek továbbképzése Csongrád megyében.) Szeged - Hódmezővásárhely, Az Állami Tisztiorvosi Szolgálat Csongrád Megyei Intézete, a hódmezővásárhelyi Erzsébet Kórház, és az „Életünkért, Egészségünkért, Hódmezővásárhely Lakosságáért Alapítvány”, 1994.
- SZENTI TIBOR: Az Orosházáról elindult fehérgárdista mozgalom 1948-1955. In: *Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéből*. (Szerk.: Hévvízi Sándor és Szabó Ferenc.) Orosháza, 1995. 211-230.
- SZOMBATHY VIKTOR: *Csehszlovákia*. Budapest, Panoráma, 1973.
- SZUMOWSKI, ULÁSZLÓ: *Az orvostudomány története bölcsészeti szempontból nézve*. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1939.
- Tibeti halottaskönyv. Bar-do thos-sgröl. Budapest, Háttér, 1991.
- VASZILJEV, L. SZ.: *Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában*. Budapest, Gondolat, 1977.

VÖRÖS GABRIELLA: Szarmata temetőrészlet Szegvárról. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1994-1995. 107-115.

Szenti Tibor

egészségnevelő, néprajzkutató
Erzsébet Kórház Rendelőintézet
Hódmezővásárhely
tibor.j@senti.com
www.senti.com

JEGYZETEK

- ¹ Kákosy L., 1979: 358.
- ² K. Birket-Smith, 1969: 279.
- ³ K. Birket-Smith, 1969: 279.
- ⁴ Kákosy L. – Varga E., 1970: 201-202.
- ⁵ Kákosy L. – Varga E., 1970: 202-203.
- ⁶ Kákosy L., 1979: 357-358.
- ⁷ Kákosy L., 1979: 358.
- ⁸ Kákosy L., 1979: 359.
- ⁹ U. Szumowski, 1939: 21-24.
- ¹⁰ I. Bonifert M., 1979: 238.
- ¹¹ I. Bonifert M., 1979: 239.
- ¹² I. Bonifert M., 1979: 197.
- ¹³ I. Bonifert M., 1979: 175.
- ¹⁴ H. D. Disselhoff, 1972: 74.
- ¹⁵ H. D. Disselhoff, 1972: 81.
- ¹⁶ H. D. Disselhoff, 1972: 83.
- ¹⁷ H. D. Disselhoff, 1972: 106.
- ¹⁸ E. H. Gerol, 1965: 194.
- ¹⁹ E. H. Gerol, 1965: 195.
- ²⁰ E. H. Gerol, 1965: 195.
- ²¹ E. H. Gerol, 1965: 195.
- ²² E. H. Gerol, 1965: 195.
- ²³ E. H. Gerol, 1965: 200.
- ²⁴ E. H. Gerol, 1965: 197.

- ²⁵ A. P. Elkin, 1986: 261-262.
- ²⁶ A. P. Elkin, 1986: 264.
- ²⁷ H. Damm, 1961: 99.
- ²⁸ A. Falk-Rønne, 1978: 78.
- ²⁹ A. Falk-Rønne, 1978: 79.
- ³⁰ H. Damm, 1961: 295.
- ³¹ H. Maspero, 1978: 156.
- ³² Csörten = síremlék; Indiában *szűpa*.
- ³³ Nagy K., 1987: 194.
- ³⁴ „Fagyott Fritz” címmel a *Délvilág* közölte 1998. okt. 30-án. 16. p.
- ³⁵ Szentí T., 1994: 146.
- ³⁶ Ukrajnának is van balzsamozott híressége. *Délvilág*, 1995. febr. 6.
- ³⁷ K. Birket-Smith, 1969: 281.
- ³⁸ E. H. Gerol, 1965: 189.
- ³⁹ K. Birket-Smith, 1969: 284.
- ⁴⁰ H. Damm, 1961: 106-107.
- ⁴¹ H. Damm, 1961: 97.
- ⁴² H. Damm, 1961: 199.
- ⁴³ H. Damm, 1961: 295.
- ⁴⁴ M. Stingl, 1979: 300.
- ⁴⁵ M. Stingl, 1979: 301.
- ⁴⁶ J. Gernet, 1980: 187.
- ⁴⁷ J. Gernet, 1980: 187.
- ⁴⁸ J. Gernet, 1980: 188.
- ⁴⁹ Nagy K., 1987: 194.
- ⁵⁰ Hindu Halottaskönyv (továbbiakban: HH), 1994: 19.
- ⁵¹ HH, 1994: 91.
- ⁵² A bábuégetés a legtöbb kultúrában az élő áldozatot helyettesíti, míg Ázsiában egyben a tetemet is.
- ⁵³ HH, 1994: 92-98.
- ⁵⁴ HH, 1994: 20.
- ⁵⁵ HH, 1994: 92-98.
- ⁵⁶ Y. Gandon, 1964: 122.
- ⁵⁷ *Délvilág*, 1998. november 6.: 16.
- ⁵⁸ „Az áldozatra utal (ti., hogy nem elrejtett kincs vagy sírlelet), hogy emberi maradványokat nem találtak, és hogy a tárgyak egy részén égésnyomok voltak. (Lásd: Bóna István: *Hunok és nagykirályaik.*)” (Vörös G. megjegyzése.)
- ⁵⁹ „Madár testű edény” került elő a Körös-kultúrából, a Felgyő-Újmajorban végzett ásatásból. (A szentesi Koszta J. Múzeumban található; ltsz. 54.70.1.) Ez még nem emberi hamvak őrzését szolgálta, csupán a lélekmadár-ábrázolás egyik legősibb darabja a Kárpát-medencében.
- ⁶⁰ Kalicz N., 1970: 78.

Vörös G. megjegyzése: „A Körös-csoport népe zsugorítottan, csontvázasan temetkezett, tehát nem hamvasztott. Jellemző volt viszont például a korai bronzkorban. Ugyanennek a korszaknak különös tárgyai a madár alakú agyagedények, az ún. **aszkoszok**, melyek minden bizonnyal kapcsolatba hozhatók a túlvilági hiedelmekkel.”

⁶¹ Adatunk nem jelöl régészeti korszakot!

⁶² Kis gyerekeket, elsősorban újszülötteket temettek el így.

⁶³ Kunt. E., 1981: 56.

⁶⁴ K. Birket-Smith, 1969: 278.

⁶⁵ L. Sz. Vasziljev, 1977: 38.

⁶⁶ A szűzen elvett, tehát első fogantatását kihordó nő „csak” fiút szülhet! (Ez még az alföldi tanyás gazdálkodás évszázadaiban is elvárt „szaporodási program” volt. Akinek az első gyermeke lánynak született, arról – különösen a család idős anyái – föltételezték, hogy nem az volt az első terhessége!)

⁶⁷ Az emberáldozatok további módja volt a várba, épületekbe embereket, főleg nőket befalazni. Később az emberáldozatokat (nálunk a 18. századból már biztosan datálva) a küszöb alá vagy a házi tűzhely, a kemence alapjába nagy agyagedénybe zárt, és elásott *kakasáldozat* váltotta ki. (Ilyen áldozatról, egy áldozati edényről készült fotó bemutatásával közöltünk tanulmányt: SZENTI T.: Építőáldozatok nyomai Hódmezővásárhelyen. In: *Ház és Ember 5. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei* (Szerk.: Kecskés Péter), Szentendre, 1989. 205-210. Itt jegyezzük meg, hogy az ép edény alján mesterségesen létrehozott „léleklyuk” volt.

⁶⁸ Jamandzi M., 1989: 30.

⁶⁹ H. Damm, 1961: 296.

⁷⁰ K. Birket-Smith, 1969: 280-281.

⁷¹ K. Birket-Smith, 1969: 281.

⁷² J. Komlódi M., 1984: 288-289.

⁷³ E. H. Gerol, 1965: 195-196.

⁷⁴ A. P. Elkin, 1986: 264.

⁷⁵ J. Bjerre, 1973: 89.

⁷⁶ J. Bjerre, 1973: 138-143.

⁷⁷ H. Damm, 1964: 295.

⁷⁸ H. Damm, 1964: 204.

⁷⁹ J. Bjerre, 1973: 55.

⁸⁰ Nagy K., 1987: 194. (Itt jegyezzük meg, hogy Hódmezővásárhelyen a második világháborút követő ínséges időkben az egyik temető csősze éjjel a frissen elhantolt sírokat felbontotta, és disznóit a kiszedett hullákkal hizlalta. Erre azok a hozzátartozók figyeltek föl, akik a temetést követő napokban kegyeleti látogatást tettek elhalt hozzátartozójuk sírjánál, és a hant bolygatását észre vették; mások pedig azokat a ruhákat találták meg a csősház udvarán kötélén száradni, melyekben a halottjukat eltemették. A temetkezési zaklatása itt egyértelműen nyereszkedésből történt.)

⁸¹ Nagy K., 1987: 195-196.

⁸² Nagy K., 1987: 194.

⁸³ Kunt E., 1981: 54-55.

- ⁸⁴ Róheim G., 1925: 190.
Szenti T., 1991-1992: 200.
- ⁸⁵ Szabó J., 1988: 91.
Szenti T., 1991-1992: 200.
- ⁸⁶ A gyűjtést a Szentes Városi Levéltárban, az 1723-1843 közötti korból, a Károlyi család úriszéki, valamint a Csongrád vármegye törvényszéki büntetőperének anyagából (sedria) végeztük. (Szenti T., 1991-1992: 171-216., és Szenti T., 1994: 79-119.)
- ⁸⁷ Szenti T., 1991-1992: 200.
- ⁸⁸ A fordító hibája. Helyesen: akié.
- ⁸⁹ D. Attenborough, 1969: 60-65.
- ⁹⁰ C. Lévi-Strauss, 1973: 260-261.
- ⁹¹ C. Lévi-Strauss, 1973: 266.
- ⁹² K. Birket-Smith, 1969: 282.
- ⁹³ A. P. Elkin, 1986: 262.
- ⁹⁴ A. P. Elkin, 1986: 256.
- ⁹⁵ A. P. Elkin, 1986: 257.
- ⁹⁶ Kunt E., 1981: 51-52.
- ⁹⁷ Kiemelés tőlünk. (Érzékeltetni akartuk, hogy még az antropológus is neheztelően írt a tetem zaklatásáról.)
- ⁹⁸ B. Malinowski, 1972: 159-160.
- ⁹⁹ H. Maspero, 1978: 157. (Itt jegyezzük meg, hogy a *cinóber* = kéneső = sulfid (kén) és higanytartalmú szer, amelyet a bőrgyógyászat máig használ. Általánosan elterjedt neve még a *cinnabarit* = HgS = vörös higanyszulfid = Hidrargirum sulfuratum rubrum.)
- ¹⁰⁰ Y. Gandon, 1964: 120.
- ¹⁰¹ K. Birket-Smith, 1969: 283.
- ¹⁰² K. Birket-Smith, 1969: 330.
- ¹⁰³ C. Lévi-Strauss, 1973: 258.
- ¹⁰⁴ I. Bonifert M., 1979: 288.
- ¹⁰⁵ K. Birket-Smith, 1969: 330.
- ¹⁰⁶ M. Stingl, 1970: 292.
- ¹⁰⁷ J. Komlódi M., 1984: 286.
- ¹⁰⁸ Kunt E., 1981: 57.
- ¹⁰⁹ M. Stingl, 1970: 62.
- ¹¹⁰ I. Bonifert M., 1979: 376-377.
- ¹¹¹ Róheim G., 1984: 428. (Lásd: a VII. fejezetet: *A közép ausztráliai kultúrkör pszichológiai struktúrája*. 419-486. oldalán belül, *Az ős-én orális zónája* c. alfejezetet!)
- ¹¹² A. P. Elkin, 1986: 262.
- ¹¹³ A. Falk-Røne, 1978: 74-75.
- ¹¹⁴ H. Damm, 1961: 194.
- ¹¹⁵ H. Damm, 1961: 198.
- ¹¹⁶ A. Falk-Røne, 1978: 100.

-
- ¹¹⁷ A. Falk-Røne, 1978: 104.
- ¹¹⁸ A. Falk-Røne, 1978: 319.
- ¹¹⁹ A. Falk-Røne, 1978: 343.
- ¹²⁰ M. Stingl, 1975: 57-58.
- ¹²¹ Benedek I., 1987: 89-90.
- ¹²² Makkai, 1983: I. 109.
- ¹²³ M. Bošković-Stulli, 1990: 3-4: 498., és 498. p. 32. jegyzet, és Szent T., 1994: 145-146: 110.
- ¹²⁴ M. Bošković-Stulli, 1990: 3-4: 500., és Szent T., 1994: 145-146: 111.
- ¹²⁵ M. Bošković-Stulli, 1990: 3-4: 501., és Szent T., 1994: 145-146: 111.
- ¹²⁶ Dömötör T., 1981: 128., és Szent T., 1994: 145-146: 111.
- ¹²⁷ Schram F., 1983: a 47. pör. 127. p., és Szent T., 1994: 145-146: 111.
- ¹²⁸ Pusztai S., 1990: 95.
- ¹²⁹ Pusztai S., 1990: 177.
- ¹³⁰ Pusztai S., 1990: 178-179.
- ¹³¹ Pusztai S., 1990: 179.
- ¹³² Pusztai S., 1990: 189-190.
- ¹³³ D. Attenborough, 1969: 65.
- ¹³⁴ Bóna I., 1974: 34.
- ¹³⁵ Veszélyt jelző táblákon, járműveken, kalózzászlókon és képzőművészeti ábrázolásokon a halált személyesíti meg.
- ¹³⁶ Szent T., 1979: 162. „*Olyan koponyákba, amiknek hiányzott az alapi része - néhánynál ezt kivésték vagy lefűrészelték -, vizet öntöttek, mert ha »embőr fejbül« iszik a galamb, nem lesz torokfájós, és nem kapja el a himlőt sem!*” (Gyűjtés: a vásárhelyi Kökénydombon, Kapocsi Mihály tanyájában.)
- ¹³⁷ Magyary-Kossa Gy., 1931: 3: 298.
- ¹³⁸ K. Birket-Smith, 1969: 329.
- ¹³⁹ M. Stingl, 1970: 376.
- ¹⁴⁰ J. Komlódi M., 1984: 205-206.
- ¹⁴¹ E. H. Gerol, 1965: 192.
- ¹⁴² M. Stingl, 1970: 377.
- ¹⁴³ M. Stingl, 1970: 64.
- ¹⁴⁴ J. Komlódi M., 1984: 292-293.
- ¹⁴⁵ L. Clark, 1969: 298.
- ¹⁴⁶ I. Bonifert M., 1979: 377.
- ¹⁴⁷ L. Clark, 1969: 301-302.
- ¹⁴⁸ L. Clark, 1969: 303.
- ¹⁴⁹ H. Damm, 1961: 106-107.
- ¹⁵⁰ J. Bjerre, 1973: 37.
- ¹⁵¹ J. Bjerre, 1973: 56.
- ¹⁵² J. Bjerre, 1973: 101.
- ¹⁵³ H. Damm, 1961: 201.

- ¹⁵⁴ H. Damm, 1961: 204.
¹⁵⁵ H. Damm, 1961: 206.
¹⁵⁶ H. Damm, 1961: 282.
¹⁵⁷ H. Damm, 1961: 296.
¹⁵⁸ H. Damm, 1961: 301.
¹⁵⁹ J. Bjerre, 1973: 106-107.
¹⁶⁰ J. Bjerre, 1973: 163.
¹⁶¹ J. Bjerre, 1973: a 120. p. utáni 3. számozatlan kép aláírása
¹⁶² H. Damm, 1961: 296.
¹⁶³ H. Damm, 1961: 343.
¹⁶⁴ B. Malinowski, 1972: 322.
¹⁶⁵ M. Stingl, 1975: 54.
¹⁶⁶ T. Heyerdahl, 1963: 246.
¹⁶⁷ K. Birket-Smith, 1969: 282.
¹⁶⁸ H. Maspero, 1978: 179-180.
¹⁶⁹ Ph. Ariès, 1987: 367.
¹⁷⁰ Szombathy V., 1973: 716.
¹⁷¹ Ph. Ariès, 1987: 365.
¹⁷² Ph. Ariès, 1987: 366.
¹⁷³ Ph. Ariès, 1987: 365.
¹⁷⁴ Kunt E., 1981: 95. (Szerb Antal fordítása.)
¹⁷⁵ Kunt E., 1981: 92.
¹⁷⁶ Magyary-Kossa Gy., 1929: 1: 252.